

**ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
КАМОЛИДДИН БЕХЗОД НОМИДАГИ
МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ**

**САНЪАТШУНОСЛИК ФАКУЛТЕТИ
МИЗЕЙШУНОСЛИК КАФЕДРАСИ**

НАМОЗОВА ДИЛДОРА ЗАВҚИДДИН ҚИЗИ

ТЕРМИЗ ВА АТ-ТЕРМИЗИЙЛАР МУЗЕЙИ ФАОЛИЯТИ

5150200 – Санъатшунослик (музей иши ва маданий мерос объектларини
сақлаш) ихтисослиги бўйича

“бакалавр” даражасини олиш учун тақдим этилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: Д.Б.Мирхусанова

Тошкент – 2019

Музейшунослик кафедрасининг 2019 йил “___” _____даги №___ -
сонли мажлисида муҳокама этилган ва факултет Кенгашида кўриб чиқиш
учун тавсия этилган.

Кафедра мудири _____ **К.С.Нишанова**

Санъатшунослик факултетининг 2019 йил “___” даги №___ -сонли
факултет Кенгашида муҳокама этилган ва ҳимояга тавсия этилган.

Факултет декани _____ **Б.Ю.Сангиров**
М.Ў.

Такризчи: _____

Ҳимоя 2019 йил “___” _____ Камолиддин Бехзод номидаги Миллий
рассомлик ва дизайн институтида ўтказилди.

Манзил: Тошкент шаҳри Миробод тумани Мироншоҳ кўчаси 123 уй

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	4-8
1 БОБ. ТЕРМИЗ ШАҲРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ.	
1.1.Термиз шаҳри тарихи ва мустақиллик йилларида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари.....	9-19
1.2. Буюк Термизийларнинг ҳаёти ва фаолияти.....	20-30
2 БОБ. ТЕРМИЗ ВА АТ-ТЕРМИЗИЙЛАР МУЗЕЙИ ФАОЛИЯТИ.	
2.1. Термиз ва ат-Термизийлар музейининг ташкил этилиш тарихи.....	31-39
2.2.Термиз ва ат-Термизийлар музейи экспозициясини такомиллаштириш масалалари.....	40-45
ХУЛОСА.....	46-48
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	49-50
ИЛОВАЛАР.....	51-56

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Музейлар тарих ва келажакни боғловчи кўприқдир. Мустақиллик йилларида музейларнинг халқимиз маънавий ҳаётида катта аҳамият касб этишини инобатга олган ҳолда соҳани ривожлантириш борасида бир қатор амалий ишлар бажарилмоқди. 2008 йил 12 сентабрда “Музейлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. Мазкур қонуннинг 2-боб 4-моддасига биноан Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 12 апрелдаги 68-сон қарорига мувофиқ “Музейларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби тўғрисида”ги низоми¹ ва бошқа қонуности ҳужжатлари қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони² билан тасдиқланган “2017-2021йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури” ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги 2017 йил 31 майдаги ПҚ-3022-сон қарорни³ ижросини таъминлаш юзасидан “Вазирлар Маҳкамасининг 2017-2027 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури”нинг ишлаб чиқилганлиги музейлар фаолиятини янги босқичга кўтарди. Ушбу дастурнинг учинчи бандига мувофиқ Ўзбекистоннинг бой маданий мероси ва тарихини маҳаллий ва халқаро миқёда кенг тарғиб этиш, сақлаш, илмий тадқиқ этиш, туризмни янада ривожлантириш ва маблағларни самарали бошқариш мақсадида

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 12 апрелдаги 68-сон қарорига мувофиқ “Музейларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби тўғрисида”ги низоми – [https:// lex.uz/docs/-3542540](https://lex.uz/docs/-3542540)

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2017 й. ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармон//Ишонч, № 15.– 08.02.2017.– Б 1-2.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги 2017 йил 31 майдаги ПҚ-3022-сон қарорни - <https://kun.uz/uz/15717313>

Қашқадарё, Навоий, Фарғона ҳамда Сурхондарё вилоятларида музей-кўриқхоналар ташкил этилди⁴.

Термиз шаҳри ўзининг 2500 йиллик кўҳна тарихи ва маданиятига эга Марказий Осиёнинг энг қадимги цивилизация марказларидан бири саналади. Термизда ўрта асрларда улуғ муҳаддис олимлар етишиб чиққан. Битирув малакавий ишида Термиз тарихи ва Термиздан етишиб чиққан алломаларнинг илмий мероси мужассамлашган музей фаолияти ўрганилмоқда. Ёшларни миллий ватанпарварлик руҳида тарбиялашда музейларнинг роли катта. Термиз ва термизийлар мероси музейи айнан ушбу мақсадни амалга оширишда маънавий-маърифий маскан бўлиб хизмат қилади. Музей фаолиятини ўрганиш ва такомиллаштириш борасидаги масалалар битирув малакавий иши учун танланган мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Битирув малакавий иши учун танланган мавзунинг мақсади Термиз ва ат-Термизийлар музейи фаолиятини ўрганиш ва музей экспозициясини таҳлил қилишдан иборат. Мазкур мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- Термиз шаҳри тарихи ва мустақиллик йилларида амалга оширилган бунёдкорлик ишларини ёритиш;
- Буюк термизийларнинг ҳаёти ва меросини ўрганиш.
- Термиз ва ат-Термизийлар музейининг ташкил этилиш тарихи ва фаолиятини ўрганиш;
- Термиз ва ат-Термизийлар музейининг экспозицияси таҳлил этиш;
- музейнинг ижтимоий-маънавий ҳаётимизда тутган ўрни, бугунги кунда сайёҳликни ривожлантиришдаги аҳамиятини ёритиб бериш.

Мавзунинг ўрганилгангик даражасининг қиёсий таҳлили. Мазкур тадқиқот мавзуси бўйича соҳа ва мавзу доирасидан келиб чиқилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси қонунлар, Президент қарор ва фанмонлари,

⁴Вазирлар Маҳкамасининг “2017-2027 йилларда Давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий техник базасини мустаҳкамлаш тўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида <https://gov.uz/uz/pages/show/66876?mode=special>

Вазирлар Маҳкамаси қарорлари⁵, Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари⁶, “Ўзбекистон миллий энсклопедияси”⁷, Термиз шаҳри тарихи ва Сурхон воҳасидан етишиб чиқган улуғ зотлар меросига бағишланган китоблардан ўрганилди. Мамлакатимиз ўз истиқлолини қўлга икиритгандан сўнг тарихий маданий меросни асраб-авайлаш, музейлар фаолтиятини яхшилаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Музейшунослик соҳасини ривожлантириш борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бунинг самараси ўлароқ ўқув дарсликлари, монографиялар нашр этилмоқда. Бу борада И.Илалов “Музевединие”⁸ дарслиги, Д.Т.Курязованинг касб-хунар коллежлари талабалри учун мулжалланган “Музей иши тарихи ва назарияси”⁹ ва олий таълим муассасалари талабалари учун мўлжалланган “Ўзбекистонда музей иши тарихи”¹⁰ ўқув дарсликларида дунёдаги машхур музейларнинг ташкил этилиши, фаолияти, юртимиздаги музейлари фаолияти, музейшуносликнинг назарий асослари, музейда иш юритиш услублари, кўргазма ва экспозиция тузиш, соҳанинг долзарб масалаларини ўрганилган. Ж.Ҳ.Исмоилова, К.С.Нишанова, М.С.Муҳаммедова “Музей ва жамият”¹¹ ўқув дарслигида музейларнинг жамият ҳаётида тутган ўрини ва аҳамияти, музей коммуникациясининг назарияси, структураси ва замонавий музейшунослик тараққиётидаги янги анъаналар кенг талқин этилган. К.Нишонованинг “Музей—халқ тарихининг кўзгуси”¹² китоби мамлакатимизда мустақиллик йиллари соҳани ривожлантириш учун қабул қилинган қонун, фармон ва қарорлар меъёрий ҳужжатлар шарҳига бағишланган.

⁵Музейлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2008 йил 12 сентябрь // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 йил. – № 37-38

Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрда қабул қилган №618 “Республика музейлари фаолиятини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // lex.uz/acts/-1659960?ONDATE=06.07.2005%2000

Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 31 ноябрда қабул қилган №237 “Музейлар фаолиятига тааллуқли меъёрий ҳужжатлар тўғрисида”ги қарори// lex.uz/ru/docs/-14056885?ONDATE=15.05.2017

⁶ Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz –Т.: О`zbekiston. 2017–439 б.

⁷ Ўзбекистон миллий энсклопедияси.8 жилд – Т.: 2004 – 677 б

⁸Илалов И.Музеведение – Т.: Муסיқа, 2006-475 с

⁹ Kuryazova T.D. Muzey ishi tarixi va nazariyasi. – Т.: O`qituvchi.2007. – 159 б.

¹⁰ Курязова Т.Д.Ўзбекистонда музей иши тарихи – Т.: Санъат.2010. –143 б.

¹¹Исмоилова Ж.Ҳ., Нишанова К.С. Муҳаммедова М.С. Музей ва жамият –Т.:Чинор.2015–176 б

¹² Нишонова К.Музей — халқ тарихи кўзгуси. –Т.:Ёшлар матбуоти, 2011. –391 б.

Илмий нашрларда соҳага доир мақолалар ҳам ўрганилди. Ш.Бўтаевнинг “Музейлар –ўтмиш ва келажак кўприги”¹³, Ж.Исмоилованинг “Музейлар—мозий мактабидир”¹⁴ мақоласида ХХI асрда музейларнинг ижтимоий институт ва жамиятимизнинг энг фаол бўғини сифатида муҳим ўрин тутаётгани, уларнинг аҳмамияти ортиб бораётгани, бугунги замон “Электрон музей ёки кўргазмалар” ташкил этиш масаласини олдимизга қўяётгани, яъни соҳада инновацион ёндашиш лозимлигини қайд этилган, Ж.Исмоилованинг “Музей педагогикаси: тажриба ва изланишлар”¹⁵ мақоласида кичик ёшдаги ташрифчилар билан ишлаш, уларни музейларга жалб қилиш ва болалар учун қизиқарли экспозицион муҳит яратиш масалаларига бағишланган. “Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар”¹⁶ китобида Термиз шаҳрининг эрамиздан аввалги 6-5 асрларда шаклланишидан токи шаҳарнинг мустақиллик йилларидаги қиёфасигача бўлган тарихи ёритилган. Ўрта асрларда яшаб фаолият юритган мутасаввуф шоир Фаридуддин Атторнинг “Таскират ул-авлиё”¹⁷ асарида юздан ортиқ улуғ мутафаккирлар жумладан, Имом Термизий, Ҳаким Термизийлар ҳақида маълумотлар берилган. Мирзо Кенжабекнинг “Буюк Термизийлар”¹⁸ китобида Сурхон воҳасидан етишиб чиқган юзга яқин улуғ мутафаккирлар муҳаддис, олим, шоир, файласуфлар фалоияти илмий мероси ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Ш.Пидаевнинг “Мозийдан садо” журналида нашр этилган “Термиз”¹⁹ номли мақоласида Термиз шаҳринг қадимги ва ўрта асрларга оид тарихи ҳақида ёзилган. А.Зияевнинг “ХІХ аср

¹³ Бўтаев Ш. Музейлар — мозий ва келажак кўприги //Мозийдан сад.2016.№ 2(70) —48 б.

¹⁴ Исмоилова Ж.Ҳ. Музейлар—мозий мактабидир. Мозийдан садо. 2014 4(66) — 48 б.

¹⁵ Исмоилова Ж.Ҳ. Музейлар педагогикаси: тажриба ва изланишлар// Мозийдан садо. 2014 4(66). —48 б.

¹⁶ Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. 2500 йиллик юбилей албом-китоб.—Т.: Шарк 2001.-101 б.

¹⁷ Фаридуддин Аттор. Таскират ул-авлиё — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 2013— 484 б.

¹⁸ Мирзо К.Буюк Термизийлар—Т.:Ўзбекистон миллий энсклопедияси.2017.—528 б.

¹⁹ Пидаев Ш.Термиз.Мозийдан садо// 2013—№ 2(58) – 11-12 б.

охири XX аср бошларида Термиз²⁰ мақоласида руслар босқинига қадар ва ундан кейинги тарихи ўрганилган.

Битирув малакавий ишининг илмий янгилиги. Ушбу битирув малакавий ишининг илмий янгилиги сифатида шунини таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон музейшунослик соҳасида Термиз ва ат-Термизийлар музейи фаолияти илмий манбаларда алоҳида тадқиқот олиб борилган ҳолда ёритилмаган. Мазкур битирув малакавий ишида музей фаолияти ва экспозиция танқидий ва таҳлилий нуқтаи назардан тадқиқ этилмоқда.

Мавзунинг объекти ва предмети. Битирув малакавий ишининг объекти сифатида Термиз шаҳридаги Термиз ва ат-Термизийлар музейи танлаб олинди. Мазкур музей экспозициясини ўрганиш мавзу предмети вазифасини ўтайди.

Битирув малакавий ишининг илмий ва амалий аҳамияти. Мавзунинг илмий аҳамияти шундан иборатки, Термиз ва ат-Термизийлар музейи фаолияти ва экспозицияси таҳлил этилди. Амалий аҳамияти келгусида Термиз ва ат-Термизийлар мероси музейи фаолияти ўрганиш, музейшунослик соҳасида илмий тадқиқот олиб боровчилар ва музейшунослик йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма бўлиб хизмат қилади.

²⁰ Зияев.А. XIX аср охири XX аср бошларида Термиз//Мозийдан садо.//2013.—№3(59).— 21-22 б.

1 БОБ ТЕРМИЗ ШАҲРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ.

1.1. Термиз шаҳри тарихи ва мустақиллик йилларида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари.

Сурхондарё вилояти республикамизнинг жанубий қисмида жойлашган. Вилоят жанубидан Амударё бўйлаб Афғонистон, шимолий-шарқи ва шарқдан Тожикистон, жанубий-ғарбдан Туркменистон билан чегарадош. Сурхон воҳаси иптидоий одамларнинг манзилгоҳлари топилганлиги билан бутун жаҳонга машҳур. Вилоятнинг Бойсун тоғи жанубий ёнбағридаги Тургандарёнинг Завталашган дарасида, денгиз сатҳидан 1500 метр баландликда жойлашган Тешиктош ғоридан мустъе даврига мансуб VIII-IX ёшли неондертал бола суяклари топилган. Олимлар томонидан олиб борилган татқиқодлар натижасида Кўҳитанг тизмаларидаги Зароутсой қоятош суратлари мезолит даврига оид экан аниқланган. Сополлитепа, Жарқўтон, Далварзинтепа, Кампиртера, Фаёзтепа сингари археологик ёдгорликлардан топилган осори-атиқалар воҳанинг маданияти ва шонли ўтмишидан далолат беради.

Сурхон воҳасининг Зароутсой, Тешиктош ғорлари, Боботоғ ва Бойсунтоғ қояларидаги расмлар бу замин жаҳон цивилизациясининг бешикларидан эканига гувоҳлик беради. Бактрия, Кушон каби кўҳна давлатлар тарихи, Далварзинтепа, Кампиртепа, Зартепа қалъаси сингари ноёб ёдгорликлар бу ерда қадим замонларда ҳам юксак тараққиёт мавжуд бўлганини исботлайди. Сурхондарёни Яратганнинг ўзи гўзал табиат билан сийлаган. Олтинсой, Сангардак, Сайроб, Дарбанд, Хонжизза, Боботоғ каби гўзалгўшаларни бир бор кўрган, “Алпомиш” достонини бахшиларнинг ўзидан эшитган одам бу диёрга умрбод мафтун бўлиб қолади²¹.

Термиз шаҳри Сурхондарё вилоятининг маъмурий маркази бўлиб, Амударёнинг ўнг соҳилида, мамлакатимизнинг Афғонистон билан чегара

²¹Мирзиёев Ш.М. Буюк келадагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. —Т.: Ўзбекистон, 2017.—Б 277

қисмида жойлашган. Ўзбекистоннинг “жанубий дарвозаси” дея эътироф этиладиган ушбу кент қадимдан порт шаҳар саналган. Термиздан Буюк ипак йўли ўтган. Шаҳарнинг кўҳна тарихидан археологик қазилмалар жараёнида аниқланган топилмалар ҳамда юнон ва араб муаррихлари томонидан битилган манбалар далолат беради. Термизнинг эски шаҳар қисми харобалари халқ орасида “Кўҳна Термиз” номи билан машҳур. Бу ерда олиб борилган тадқиқотлар ва ёзма манбаларнинг таҳлили натижасида шаҳарга милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида асос солинганлиги аниқланган. Дастлаб қадимги Бақтрия сўнг, саванкийлар ва кушонлар давлати таркибида бўлган. Термиз шаҳрининг илк ривожланган даври эрамиздан аввалги II-I асрларга тўғри келади. Бу Юнон-Бақтрия ҳукмронлиги давридир. Шаҳар майдони ғарб томонга қараб кенгаяборди.

Тармита-Термиз шимолий Бақтриянинг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлган. Бу даврда шаҳарда ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ва савдо, айниқса, кулолчилик ишлаб-чиқариши ривожланди. Тармита-Термизнинг сопол буюмлари тури кўп бўлиб, тайёрлаш техникаси юксак даражада эди. Бу даврда сопол буюмларнинг кўпчилиги кулолчилик чархида тайёрланган оч рангдаги ҳамда қизил жигарранг ангоб билан қопланган.

Шаҳарнинг иқтисодий ҳаётида ташқи савдо муайян рол ўйнаган. Тармита-Термиз Бақтрия ва Ҳиндистон шаҳарлари билан чамбарчас савдо ва маданий алоқада бўлган. Ушбу ҳудудларнинг бари Юнон-Бақтрия подшоларининг (ягона) давлати таркибига кирган. Тармита-Термиздан топилган фил суяги ва шишадан ясалган буюмлар буни ёрқин далилидир. Улар орасида эллина санъат анъаналари асосида фил суягидан тайёрланган унумдорлик маъбудасининг ҳайкалчаси аллоҳида қизиқиш уйғотади. Юнон-Рим олами билан алоқалар тўғрисида топилган шиша идишлар далолат беради²².

Кўҳна Термиз харобалари замонавий шаҳардан шимоли-ғарбга томон 7 км масофада, Амударёнинг ўнг қирғоғи ёқалаб жойлашган. Шаҳарча уч

²²Термиз Албом – Т.: Шарқ 2001. – Б 14

қисмдан иборат: қалъа, шахристон ва работдан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири қудратли қалъа девори билан мустаҳкамланган. Шаҳарнинг қадимий номи Тармита—қадимий авесточа “Тараметҳа” сўзидан олинган бўлиб, “дарёнинг нариги тарафидаги манзилгоҳ” маъносини англатади. Искандар Зулқарнайн уни Оксдаги Искандария дея қайта номлаган. Салавкийлар ҳукмронлиги даврида шаҳар Антиохия, Тармита номида бўлган. Илк ўрта асрлар арман манбаларида у “Дрмат” номи билан машҳур бўлган. Шаҳарга 630 йилда келган хитойлик сайёҳ Сюан Цзянь унинг номини Тами шаклида ёзиб қолдирган. 9-13 асрлар араб-форс манбаларида Тармиз, Термиз, Турмуз деган турли шаклдаги номлари учрайди. Ўтказилган комплекс археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, милоддан аввалги III-II асрлардаёқ Термиз ўрнида анча йирик шаҳар мавжуд бўлган. У юнон-бактрия салтанатининг шимолий сарҳадларидаги асосий истеҳком бўлган ва антик муаллифларнинг хабар беришича у “Бактриянинг мингта шаҳридан бири” бўлган. Бу ерда топилган фил суягидан ишланган ҳайкалчалар ва Мисрда ишлаб чиқарилган шиша идишлари бўлаклари Термиз қадимданок Ҳиндистон ва Ўрта Ер денгизи шаҳарлари билан узвий савдо алоқаларига эга бўлганлигидан далолат беради. Термиз Кушон даврида—милодий I-III асрларда гуллаб-яшнаган бу даврда шаҳар майдони 350 га ни эгаллаган ва Бактриянинг буддавийлик марказига айланган.²³.

Термиз ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар кушонлар даврида буддавийликнинг йирик маркази эканлигини исботлади. Бу даврда шаҳарнинг шимолий-ғарбий чеккасида улкан буддавийлик маркази вужудга келган. Бугунги кунда улар Қоратепа ва Фаёзтепа номлари билан аталади. Улар ўттизтача эҳром ва ибодатхоналарни ўз ичига олган. Ибодатхона ва эҳромларнинг интерери нақшу нигорларбезатилган. Будданинг турли шаклда ишланган ҳайкаллари топилган.

Кушонлар даврида Тармита-Термиз Ўрта Осиёда буддизмнинг йирик марказига айланган. Шаҳарда айниқса унинг шимолий-ғарбий чеккасида

²³Пидаев Ш. Термиз.//Мозийдан садо.2013.—№2 (58). — Б11,

кўплаб будда иморатлари барпо этилган. Бу ерда 7 гектар майдонда улкан будда маркази бунёд этилиб, у Қоратепа сингари машхур турли характердаги ўттиздан ортиқ ибдатхонани ўз ичига олган. Ибодатхона мажмуаларининг кўпчилиги ер юзасидаги ҳамда ғор иншоотларини ўз ичига олгани, унинг ўзига хос хусусиятидир. Ер юзасидаги қисмининг чор атрофи айвон билан ўралган очик ҳовлидан иборат бўлган. Ибодатхона тарзининг томонларидан бирида ер юзасидаги қисмини ғор билан боғловчи йўл жойлашган. Дастлабки ибодатхоналар “Г” симон ғор иншоотларидан иборат бўлган, кейингилари эса “П” симон бунёд этилган. Қоратепанинг шимолий қисмида ер юзасига қурилган икки поғонали платформа устига катта ступа ўрнатилган монастр бунёд этилган. Бу ступа муайян даврларда тош ҳайкаллар билан ҳашаматли безатилган²⁴

Айнан ушбу даврга оид яна бир буддизм марказларидан бири Қоратепадан бир километр шимолий-шарқда жойлашган Фаёзтепа ёдгорлигидир. Археологик ёдгорлик дастлаб 1968 йил баҳорда чўпон Абсад Бекнаев томонидан мергелий оҳактошидан ишланган будда санамини қум орасидан топиб олиши ва ўлкашунослик музейига топшириши натижасида ўрганилган. Бу ерда 1968-1976 йилларда археолог Л.И.Албаум бошчилигида тадқиқот ишлари олиб борилган.

Қоратепадан шимол томонда ер юзасига қурилган катта (17 х 34 м) Фаёзтепа монастри жойлашган. Асосий маросимлар ўтказилган марказий бино Фаёзтепанинг боғловчи бўғини бўлган. Бу ерда хоналар айвон билан ўралган ҳовлининг чор атрофида жойлашган. Марказий бинодан шимолда ступа бўлган. Ибодатхона уч деворий расмлар, Буддани, бодхисатвани ва бошқа қаҳрамонларни тасвирловчи тош ва гил ганч ҳайкаллар билан ҳашаматли безатилган²⁵.

Исломият фатҳи даврида (686-704) Термиз 70 гектарга яқин майдонни эгаллаган, мураббаъ яъни тўртбурчак шаклдаги қалъадан иборат бўлган. Х

²⁴Термиз Албом.—Т.: Шарқ, 2001.—Б 16.

²⁵Альбаум Л.И. Раскопки буддистского комплекса Фаяз-тепа// Древний Бактрия Л., 1974.— С 53

асрда ёзилган “Ҳудуд ул-олам” асарида Термиз “Жайхун бўйидаги кўркам ва обод шаҳар. Қалъаси дарё бўйида, улкан бозори машҳур, Хутталон ва Чағаниён аҳолиси шу ерда савдо қилади” деб таърифланган.

X—XII асрлардан бошлаб Термиз равнақ топиб, Тохаристоннинг йирик шаҳри, хунармандчилик ва савдо марказига айланди. Бу даврда шаҳарда бир қанча маҳобатли бинолар барпо этилган. Айнан шу даврда Термиз кўҳандизи бутунлай қалъага айланган. Шаҳар майдони кенгайган. Унинг 9 та дарвозаси бўлган.

Шаҳарнинг асосий ижтимоий-маъмурий бинолари ўрнини аниқлаш XI-XIII аср бошларидаги Термизнинг тузулишини тушуниб олишда катта аҳамият касб этади. Чунончи, Эски Термиз шаҳри чеккасидаги ички безаги ғоят гўзал маҳобатли бино Термиз ҳукмдорлари саройи бўлган. Сарой 9 асрнинг биринчи чорагида қурилган, деб ҳисобланади. Ва у 1025 йилда Маварауннаҳрга юриш қилган Маҳмуд Ғазнавий номи билан боғланади. Гардизийнинг ёзишича ушбу юриш асносида Маҳмуд Термизда ўзининг маҳобатли улуғворлиги ва ҳашамати билан барчани, биринси навбатда ўзи шу ерда учрашиши лозим бўлган Қорахоний Қодирхонни ҳайратга солиши керак эди.

Термиз ҳукмдорлари саройининг ҳашамати Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам машҳур бўлган. Ҳар ҳолда XII аср ўрталарида яшаган Идрисий Термиз атрофи мудофаа девори билан ўраб олинганини у ерда шоҳона қабуллар ўтказиладиган қаср ва бошқа хилма-хил бинолар ҳамда бозорлар борлигини кайд этар экан, айти шу саройни назарда тутган²⁶.

Термиз Окс-Амударё бўйида, дарёдан қўлай кечув жойида жойлашгани сабабли қадимдан Моварауннаҳр сарҳадларига жанубдан келадиган бочқинчиларга илк қаршилик кўсатадиган қаъла бўлган. Шу сабаб нене босқинларни бошидан кечирган. Талофатлар кўрсада барбир яна қайта тикланаверган.

²⁶Термиз Албом.—Т.: Шарқ 2001.— Б 16.

XIV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб тарихий битиклар ва Термизда зарб этилган тангаларда шаҳар номига унинг сифат-фазилатларини тасвирлаш мақсадида “Мадинат ар-рижол” (Мардлар шаҳри) сифати қўшиб ишлатила бошланган. Бу номнинг асосини Термиз аҳолисининг муғуллар босқинига қарши кураши билан боғлаб талқин этиш устунлик қилади. Масалан, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида Термиз аҳолиси муғуллар истилосига қарши қаттиқ курашгани ва шу боисдан шаҳар “Мадинат ар-рижол” деб аталгани қайд этилади²⁷.

Юқорида ҳавола этилган маълумот ўрта асрларда ҳам Термизнинг мавқеи юксак бўлганлигини кўрсатади. Яъни Термизшоҳлар саройининг очиб ўрганилиши, IX-XII асрларда шаҳар воҳанинг маъмурий марказларидан бири эканлигидан далолат беради. Порт шаҳар бўлган Термиз нафақат иқтисодий-сиёсий марказ шу билан бир қаторда маданий марказ ҳам эди. Айниқса араблар босқинидан кейин VIII-IX асрлардан бошлаб Ислом маданияти ривожланди. Масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд этилди. Эски Термиздаги айрим ёдгорликлар жумладан масжид ва минора қолдиқлари ўрганилган.

Кўшкдан жанубда Чорустун масжиди ва минораси бўлган. Чорустун бу масжиднинг маҳаллий номи бўлиб аслида масжиднинг диаметр бир метр келадиган пишиқ ғишт ва ганч қоришмасидан терилган 9 та устуни бўлган. Бу масжид унча катта эмас эди. Ички ўлчами 10х10 метр эди. Унинг сатҳини 9 та гумбаз ёпиб турган. Масжид одатдагидек эмас, балки унинг икки девори бўлган холос қолган икки томони очик бўлган. XI асрдаги таъмирлашдан кейин пишиқ ғишт билан қопланди. Меҳроб жанубий-ғарбий девор марказида бўлиб, чуқур нағал шаклида қат-қат бурмаланган мато билан жиҳозланган токча бўлган. Чорустун масжиди қурилиш вақти ҳақида турли

²⁷Ўзбекистон миллий энсиклопедияси, 8 жилд--Т.:2004.—388 б

хил фикрлар бор. Араб географи Ал-Мақдисий X аср ўрталарида Чорустун ҳақида ёзар экан: “Намозгоҳ Термиз работининг ўртасидадир”, дейди.

Чорустун масжидининг шимолий девори олдида минора бўлган. XIX асрда ҳам деярли сақланиб қолган эди. Минора кичик ҳажмдаги пишиқ ғиштдан терилган бўлиб, асоси кўпқиррали цилиндрдир. Эски Термиз минораси Ўрта Осиёдаги минораларнинг энг қадимийси. Шакли оддий эди. Моварауннаҳр ва Хуросон минораларида мураккаб безак бериш вужудга келганлиги маълум. Шу даврларда ҳам Термиз минораси нодир ёдгорлик ҳисобланарди. Аммо Чор Россияси босқини даврида нодир ёдгорликлар ваҳшийларча 20 асрнинг биринчи чорагида бузиб ташланади, унинг ғиштлири янги Термизга ташиб келиниб, иморатлар қурилишига ишлатилган²⁸.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек Термиз шаҳри маданиятлар чорраҳачи кесишган жой. Бу ерда минг йиллар мобайнида карвонлар қўниб ўтган. Исломгача бўлган даврда ҳам буддавийларнинг йирик диний-маданий маркази (Фаёзтепа, Қоратепа) бўлган. VII асрда араблар босқинидан сўнг Ислом дини қарор топгач Термизий таҳаллуси билан бутун жаҳонга танилган муҳаддис-у, олимлар етишиб чиққан. Улар башариятга жуда катта маънавий мерос қолдирган. Айна пайтда термизийлар асарлар қўлёзмаси Шарқшунослитк институти қўлёзмалар фондда ҳамда Туркия, Миср, Франция, Британия каби давлатларнинг миллий кутубхоналарида, нодир қўлёзмалар фондларида сақланмоқда.

Мустақиллик йилларида Термиз шаҳрининг замонавий қиёфасини яратиш билан бир қаторда, шаҳарнинг ўтмиш ёдгорликларини ўрганиш, консервациялаш ва келгуси авлодларга зарар етказмаган ҳолда етказиш масаласига жиддий эътибор қаратилди. Жумладан Эски Термиз, Фаёзтепа, Қоратепа сингари археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш ишлари кучайтирилди. Хорижий мутахассислар билан ҳамкорликда воҳадаги кўҳна

²⁸Уватов У. Икки буюк донишманд —Т.:Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.2017.—Б 26.

ёдгорликларда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан мустақилликнинг дастлабки ўн йиллигида Кўҳна Термиз харобаларида Франция ва Япония олимлари иштирокитда кўшма археологик тадқиқотлар олиб борилиб, натижада шаҳарнинг моддий ва бадиий маданиятига оид қимматли ашёлар топилди.

1999 йил ноябрь ойида ЮНЕСКО Бош конференциясининг Парижда бўлиб ўтган 30-мажлисида Марказий Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейини 2001 йилда халқаро миқёсда нишонлаш тўғрисидаги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 27 декабрда қабул қилган “Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейини 2001 йилда ўтказиш ва унга тайёргарлик кўриш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ 2002 йил 2 апрелда Термиз шаҳарининг 2500 йиллик юбилейи нишонланди. Юбилей арафасида шаҳар қиёфаси тубдан ўзгарди. Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Султон Саодат, Қирққиз, Фаёзтепа каби ёдгорлик мажмуалари тубдан қайта таъмирланди. Темирйўл бекати, Археология музейи, Биржа маркази, амфетеатр, янги стадион, ёпиқ сув ҳавзаси ва меҳмонхоналар қуриб, фойдаланишга топширилди. Юбилей муносабати билан Сурхон воҳасининг юраги саналмиш Термиз янада обод, янада гўзал шаҳарга айланди.

Азалдан Мағрибу Машриқни ўзаро боғлаб келган, қадим савдо қарвонлари ўтадиган Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган бу тупроқда неча минг йиллар мобайнида турли дин ва маданиятлар – зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик ва мусулмонлик анъаналари ёнма-ён яшаб келганини ҳисобга олсак, бу заминнинг тарихи нақадар кўҳна эканига иқроқ бўламиз.

Ҳатто бир замонлар Термиз шаҳри буддавийлик марказларидан бири бўлган, бу таълимот Хитой ва Японияга айна шу ердан тарқалгани ҳақида илмий қарашларнинг мавжудлиги бежиз эмас. Бугунги кутлуғ сана муносабати билан бунёд этилган, собдиқ иттифоқ ҳудудида ягона бўлган мухташам Археология музейидаги кўплаб тарихий ашёлар, меъморлик ва

хайкалтарошлик санъати намуналари, деворий расмлар, уй-рўзгор буюмлари, турли-туман тақинчоғлар, ҳам ана шу ҳақиқатнинг тарихий тастиғи бўлади²⁹.

Термиз археология музейи биринчи Президентимиз Ислом Каримовдир ташаббуслари билан ташкил этилган. Ихтисослиги бўйича Марказий Осиёда ягона бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги “Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 мартдаги “Музейлар фаолиятини кўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 98-сонли ва 1999 йил 27 декабрдаги “Термиз шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги 545-сонли қарорлари асосида, Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейи маносабати билан ташкил этилган. Термиз археология музейи Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 октябрдаги 08-10-168 сонли мажлис баённомасига кўра Маданият вазирлиги тасарруфига ўтказилди. Археология музейининг биноси “Ўзқишлоқлойиҳа” институтининг илмий ходимлари томонидан 100 минг экспонатларни ўз захираларида сақлаш имконичтига эга бино сифатида лойиҳалаштирилган. Сурхондарё вилояти ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган осори-атиқалар жамланган. Музей биноси устунли пешайвон (галерея) шаклида барпо этилган. кириш зали ва яна тўққизта кўргазмалар залидан иборат. Залларда намоиш этилаётган экспонатлар сурхон воҳасининг энг қадимги иптидоий даврга оид маданиятидан токи 20-асргача бўлган даврдаги тарихини ўзида намоён этади. Заллар қуйдагича номланади: Биринчи зал—Сурхон воҳаси тош даврида (мил. ав. 100—3 минг йиллик бошлари); иккинчи зал—Сурхон воҳаси жез даврида (мил. Ав. III-I минг йилликлар бошлари); учинчи зал—Бактрия маданияти (мил. ав. I минг йилликлар бошлари ва мил. ав. IV аср); тўртинчи зал—Қадимги Бактриянинг македониялик Искандар ва эллинистик давлатлар даври маданияти (мил. ав. 329 й –мил.ав. II аср ўрталари); бешинчи зал—Қадимги Бактирия Кушонлар

²⁹Каримов И.А.Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. —Т.: Ўзбекистон 2002. —Б 221.

даври маданияти (мил.ав. I аср ва мил. III асрлар); олтинчи зал—Шимолий Тохористон илк ўрта асрлар даврида (мил. IV—VII асрлар); еттинчи зал—Шимолий Тохористон ривожланган ўрта асрлар даврида (IX-XII асрлар 1-чораги); саккизинчи зал—Термиз ва Чағаниённинг Амир Темур ва темурийлар даври маданияти (1370 йилдан—XVI аср бошларигача); тўққизинчи зал—Сурхон воҳаси (XVI-XX асрлар). Музей фондида 80 мингдан ортиқ экспонатлар мавжуд бўлиб, музей мажмуасининг ички ҳовлисидаги айвонли голиреяда ҳам ноёб экспонатлар ўрин олган. Жумладан м.а. I аср ва м. III асрга оид арслон басвирли тош устуннинг капител қисми, сополдан ясалган қувурлар, XIV-XV асрларга оид мармардан ишланиб, ёзувлар битилган қабртошлар бор. Музей муттасил экспонатлар билан тўлдириб борилмоқда, чунки минтақада ватанимиз ва хорижий қадимшунос экспедициялари ўзларининг археологик тадқиқотларини давом эттирмоқдалар.

Музейнинг археология ва тарих бўйича энг қимматли нашрларнинг 17 минг жилддан ортиқроқ китоби бўлган илмий кутубхона фаолият кўрсатиб турибди. Бундан ташқари қимматбаҳо маъданлар, заргарлик буюмларини муфассал намоиш этиш учун махсус жиҳозланган заллар бор.

2007 йилда “Фаёзтепа” археологик ёдгорлик шаҳристонини ўрганиш бўйича илмий марказ очилди. Кўргазма заллари доимий равишда маҳаллий рассомларнинг кўплаб даврий экспозициялари ташкил этилади. Музей, шунингдек, республика ва халқаро кўргазмаларда фаол иштирок этиб ўзининг мавзули коллекцияларини намоиш қилиб келмоқда.

Музейнинг илмий ходимлари археологик тадқиқотларда, чунончи, кўрғон-қалъа ва Эски Термиздаги масжид, Таллитоғора шаҳристони ҳамда вилоят археологик харитасини тузишда фаол қатнашдилар. Қисқа муддат ичида музей нафақат маҳаллий аҳоли, шунингдек, хорижлик сайёҳлар ўртасида ҳам жуда катта шуҳрат қозонди. Жаҳон илмий жамоатчилигининг ҳам музей экспонатларига қизиқиши тобора ортиб бормоқда. Шу маънода музей турли семинарлар, илмий анжуманлар, маданият ва санъат арбоблари

ҳамда нафақат Ўзбекистон балки Германия, Япония, Франция ва бошқа мамлакатлар олимлари билан учрашувлар ўтказиши одат тусига кирган³⁰.

³⁰Ботиров И. Мозийдан садо//.2013 — №2(58).—Б24

1.2. Буюк Термизийларнинг ҳаёти ва фаолияти.

VII-VIII асрларда улкан ҳудудлар араб халифалигига бўйсидирилди. Жумладан Моварауннаҳр ва Хуросон ҳам унинг таркибида эди. Ягона дин, ягона тилнинг қарор топиши айниқса илм-фаннинг ниҳоятда юксалишига асос бўлди. Халифалик таркибидаги барча ўлкалардаги мадрасаларда араб тили ва имло қоидаларинг ўқитилиши, асарларинг ягона тилда ёзилишига ҳамда илм аҳлининг ўзаро мунозарага эркин киришишига имкон яратди. Хорун ар-Рашид вафот этганидан сўнг 813 йилда унинг ўғли ал-Маъмун халифалик тахтини эгаллади. У илм-фанга ниҳоятда катта эътибор қаратди. Бағдодда “Байт ул-ҳикма”га асос солди. Қадимги юнон олимлари Афлотун, Арасту, Сукрот, Гиппогат, Гелен, Евклид асарлари араб тилига таржима қилинди. Академияда Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Марвазий, Марварудий, Жавҳарий каби Моварауннаҳр ва Хуросонлик олимлар фаолият юритган.

IX асрнинг охири чорагида Моварауннаҳрда сомонийлар ҳукумронлиги ўрнатилди. Айниқса Исмоли Сомоний даврида давлат сарҳадлари кенгайди. Халифаликга қарамликдан озод бўлиш, ҳудудларнинг кенгайиши, сиёсий барқарорлик иқтисодиёт, савдо-хунармандчилик ва маданиятнинг ривожланишига асос бўлди. Сомонийлардан сўнг Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари Моварауннаҳр ва Хуросонда ҳукм сурди. Ушбу сулолалардан одил ҳукмдорлар даврида одил ҳукмдорлар фаолиятлари давомида тинчлик осойишталик, барқарорлик вужудга келди. Меъморчилик, фан ва мадания юксалди. Бу омиллар IX-XII асрлар Марказий Осиё тарихида уйғониш даври номи билан қайд этилади. Бу даврда Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувони, Имом ал-Мотирудий, Имом Муин Насафий, Бурхонуддин Марғиноний сингари муҳаддис ва фикҳшунослар, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Али ибн Сино, Ҳаким ат-Термизий, Рудакий,

Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий сингари қомусий олимлар, сўз санъаткорларию муаррихлар етишиб чиқди.

Юқорида биз қайд этган даврда Термиз Моварауннахрнинг йирик маданий марказларидан бир саналган. Тадқиқотчиларнинг изланишлари натижасида Термиз ва унинг атрофидаги қасаба ва манзиллардан ўрта асрларда юздан ортиқ Термизий тахаллусида фаолият юритган муҳаддис, фикҳшунос, олим ва шоирлар етишиб чиқган. Улар ҳақида араб олими ва сайёҳи Муҳаммад Сомъонийнинг “Китоб ал-ансоб”, мутасаввуф шоир Фаридуддин Атторнинг “Таскират ул-авлиё”, Абдурахмон Жомийнинг “Мажолис ул унус”, Алишер Навоийнинг “Насйим ул-муҳаббат” сингари асарларида маълумотлар учрайди.

Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн ад-Даахҳоқ ас-Суламий Ал-Буғий Ат-Термизий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий, Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий, Ҳазрати Саййиди Сирдон—Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий, Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий, Ҳазрат Абул-Музаффар Термизий, Ҳазрат Абу Зарр Термизий, Ҳазрат Юсуф Ҳайём Термизий, Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун Термизий, Султон Саодат—Ҳасан ал-Амир Термизий, Гулсумаи Даврона—Бинити Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий, Самон Ашур ибн Саййид Шарофуддин ибн ҳамза Ҳофиз ат-Термизий (Кокилдор ота), Абу Аби Ҳасан ибн Ҳамзаи Ҳофиз ат-Термизий, Саййид Ҳомид Олим ат-Термизий, Саййид Жамолуддин Термизий, Саййид Қулфуддин Термизий, Саййид Иброҳим Термизий, Саййид Абдулқодир Термизий, Саййид Носир ат-Термизий, Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизий, Абу Бакр ас-Сағоний, Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ат-Термизий-Устурлобий, Абу Ҳомид ас-Сағоний, Аҳмад ибн Абу Саъид Ваққос Термизий, Баҳоуддин Муҳаммад Иброҳим ибн Муҳаммад Термизий, Мир Саййид Али Термизий, Камолиддин Мир Хусайн Термизий, Мир Муҳаммад Маъсум Термизий, Дўстмуҳаммад Мунший Термизий, Ҳидоят Али Термизий, Муҳаммад ибн Мўмин ат-Термизий, Мирзо Салимбек ибн

Муҳаммад Раҳим Термизий ва бошқалар. (термизий алломаларининг исм шарифларини манбалардан олинди).

Қуйида буюк Термизийлар алломаларнинг айримлари ҳаёти ва фоліятига доир маълумотлар тақдим этилади.

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий

Муҳаммад ибн Исо ибн Сарва ибн Мусо ибн Заҳдок Сулламий Буғий Термизий 824 йилда Термиз шаҳри яқинидаги Буғ қишлоғида (ҳозирги Шеробод тумани ҳудудида) дунёга келган. Унинг ёшлик йиллари шу шаҳарда ўтган. Илк сабоғни ҳам Термизда олган. Ўткир зеҳни ва илмга чанқоқлиги билан тенгдошларидан ажралиб турган.

Ат-Термизий илмга ўта қизиқиши туфайли ўз даврининг кўпгина илмлари, айниқса ҳадис илмини чуқур ўрганган. Термиз, Самарқанд, Марв, Самарқанд ва Марказий Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида истиқомат қилган машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини қунт билан ўрганган, қўшни Балх ва Ҳайратом шаҳарларидаги илм аҳллари билан илмий алоқалар ўрнатилишида муносиб ҳисса қўшган. Олимлардан биридир. Ёшлишидан илм фанга ташна ат-Термизий 850 йилда яъни 26 ёшидан бошлаб, узоқ юртларга, қатор хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилди. Жумладан, у Ҳижоз-Макка ва Мадина, Ироқ, Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўплаб муҳаддис, уламолар билан мулоқотда бўлиб. Улардан таълим олди, қизгин илмий мунозаралар ва баҳсларда иштирок этди. Тарихчи Шамсиддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича, ат-Термизий Миср ва Шомни шахсан зиёрат қилмаган, шу боисдан ҳам бу мамлакатлар уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят қилган. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий нафақат ҳадис илмидан балки илм ал-қироат, ал-баён, фикҳ, тарих каби фаннинг бошқа соҳаларига доир кўплаб устозлардан сабоғ олган³¹.

“Ривоят қилишларича, ат-Термизий бир киши айтган ҳадисларни бошқа бировдан ёзиб олган, лекин айтувчининг ўзини ҳеч кўрмаган экан.

³¹Уватов У. Икки буюк донишманд —Т.:Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 2017.—Б 42.

Бир гал Макка йўлида тўсатдан ат-Термизий ҳадисни ёддан айтиб берадиган ўша кишига тўқнаш келгач, дарҳол салом-алик қилиб, ундан ҳадис айтиб беришни илтимос қилади. У киши ҳам йўқ демай, ҳадис айтишга оғиз жуфтлаганда, ат-Термизий ёзганларини текшириб кўриш ниятида икки қисмдан иборат дафтарни олдиға қўйиб қараса, ҳеч нарса ёзилмаган оқ қоғоз бўлиб чиқди. Ёзганлари эса уйида қолган экан. Айтувчи ҳадисларни ёддан айта бошлайди. Ат-Термизий бўлса жимгина олдидаги қоғозларға қараб ўтираверибди. Ҳадис айтаётган кишиға айтаётганларига ат-Термизий ишонмай, дафтардаги ёзганлари орқали уни текшириб кўраётгандек туюлибди. Шунда ат-Термизий кишидан бошқа бошқа ҳадисларни ўқишни сўрабди. Айтувчи ёддан қирқта ҳадис айтиб берсада, ат-Термизий у ўқиган ўша ҳадиснинг ҳеч бир сўзини ўзгартирмай, айнан қайтарибди. Ҳадис айтувчи ат-Термизийнинг хотирасига қойил қолиб, “Шу пайтгача мен сенинг каби кишини кўрмаган эдим”, дебди”³².

Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Сайд, Исоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғайлон сингари машҳур муҳаддислардан Ат-Термизийнинг устозлари саналган. Ат-Термизий Имом Бухорий билан Нишопцрда учрашади. Беш йил давомида бирға яшаб ҳадис илмидан сабоғ олади.

Имом Термизий ўзининг фаолияти давомида ўндан ортиқ асарлар яратди. Улардан айрималари, жумладан “Ал жомиъ ас-саҳийх” (“Ишонарли тўплам”), “Ал-Жоми ал-кабийр” (“Катта тўплам”), “Аш-Шамойл анабавийя” (“Пайғамбар алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари”), “Ал илал филҳадис” (“Ҳадислардаги иллатлар”), “Рисола филхилоф валжадал” (“Ҳадислардаги ихтилофлар ва баҳслар ҳақида рисола”), “Ат-Тарих”, “Китоб уз зуҳд” (“Зоҳидлик ҳақида китоб”), “Китоб уласмо валкуно” (Исмлар ва куниялар) бизгача етиб келган.

³²Шифр: Дис-478/2009 Автор: К.Б.Қодиров Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг муҳаддислик фаолияти ва тарбиявий қарашлари.// Пед фан. Номзоди 28.5.2009. —Б 31.

Абу Исо Термизийнинг шоҳ асари бўлмиш “Ал жомий ас-саҳийҳ” олим машаққатли меҳнати маҳсули сифатида, ҳадис илмида катта аҳамиятга эга муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Энг аввало шуни айтиш керакки, муаллиф ўз асарини аллоҳида-аллоҳида бобларга бўлиб, имкони борича ҳар бир ҳадис ровийларини келтириб, ҳар бир ҳадисдан кейин унинг ишончли ёки ишончсизлик даражасини аниқлаб аллоҳида кўрсатади. Олдинроқ асарини биз “Ас-суннан” (Суннатлар) номи билан (“Суннан ат-Термизий”) аталишини ҳам эслатиб ўтгандик. Бу ном билан аталишига сабабландан бири –Унда фикҳ масаласига доир аҳком ҳадислар жуда кўп келтирилган. Шулар билан бир қаторда асарда панд насиҳат, ахлоқ-одоб, тафсир, гўзал хулқ, фазилатлар хусусида ҳам жуда кўп ҳадиси шарифлар келтирилганки, бу даражадаги ҳадислар ҳеч бир муаллий асарида учрамайди, десак муболаға бўлмаса керак³³.

Асар 270 ҳижрий (884 йилдй) йилда яъни муҳаддиснинг 60 ёшлик чоғларида юксак илмий салоҳиятга эришган чоғида ёзилган.

Ушбу асар қўлёзмалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида, шунингдек Ўзбекистон Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда. Муҳим манба сифатида “Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ” бир неча марта нашр қилинган. Бунга далил сифатида 1283 (1866) йили Митохонд, 1292 (1875) йили Қоҳирада, шунингдек, 1980 йили Байрутда нашр этилганлигини кўрсатиш kifоя. Ат-Термизийнинг бу муҳим асарига бир қатор шарҳлар ҳам ёзилган бўлиб, улардан ибн ал-Арабий (вафоти 1148 милодий йил) номи билан машҳур бўлган имом ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла ал-Ашбилийнинг “Ордат ал-Аҳвазий ала китоб ат-Термизий” номли 13 жуз (қисм)дан ийборат шарҳларини келтириш мумкин. Ушбу шарҳ дастлаб 1931 йилда Қоҳирада нашр этилган. мисрлик олим ва адиб Жамолиддин Абдурахмон ибн Абу Бакр ас-Суютийнинг (1445-1505) ат-

³³Шифр: Дис-478/2009 Автор: К.Б.Қодиров Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг муҳаддислик фаолияти ва тарбиявий қарашлари.// Пед фан. Номзоди 28.5.2009.—Б 7.1

Термизий асарига ёзган шарҳи “Қут ал-муғтазия ала Жомий ат-Термизий” (ундан икки қисми нашр қилинган) деб аталади³⁴.

Имом ат-Термизий узоқ йиллик сафардан сўнг ўз юртига қайтиб келган. Йирик муҳаддис олим сифатида эл орасида ҳурмат қозониб кўплаб шогирдлар ни камолга етказган. 892 йилда вафот этди. Ат-Термизийнинг қабри Шеробод туманидаги Буғ қишлоғида жойлашган. У ерда авлодлари томонидан мақбара бунёд этилган.

Буюк мутассаввуф шоир Фаридуддин Аттор ўзининг “Таскират ул-авлиё” асарида Ҳаким ат-Термизийга қуйидагича таъриф берган:

Суннат ҳаками, миллат азими, шайхи олам, машойихларнинг муҳтарамларидан, барча кўнгиллиларда таниқли, барча тилларда таърифли, “Қуръон” маънолари бобида нишона, ахбор ва аҳодис бобида ягона, ҳақойиқ ва дақойиқ бобида ажойиб, хулқ ва олийҳимматлик билан безанган, мулойимлик ва ҳаё билан ораста, илм-фанлар бобида ягона ва комил, шариату тариқат бобида муждаҳид эди. У яшаган даврдаги суфийларни Термизийлар дердилар. Уларнинг масҳаби хос, ҳиммат ва саҳоват соҳиби, илми Раббоний эди.

Таскирада Ҳаким Термизий билан боғлиқ бир қанча қизиқарли ҳикоялар ҳам ўрин олган. Улардан бири қуйидагича: Нақл қилишларича, шайх Ҳаким Термизий ёшлитк вақтида икки дўсти билан илм ўқигани бирга кетишга қарор қилишиб, сафар ҳаракатига тушишибди. Унинг кекса онаси эшитиб: —Эй жоним ўғлим, мени кимга ташлаб кетасан, мен сенда айрилсам ўламан, --деб зорлик билан йиғлабди.

Онасининг бу ҳолини кўриб, Ҳаким Термизий ҳамроҳларига:

—Мен онамни норози қилиб кетолмайман, —деб сафарни тарк этади.

Бас икки дўст илм ўргангани кетадилар. Бир неча кун ўтгандан кейин Ҳаким Термизий гўристонга бориб, зорлик қилиб:

³⁴Уватов У. Икки буюк донишманд —Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 2005.—Б 52

—Дўстларим илм ўрганишга кетишди. Оз вақтда улар илмли бўлиб келадилар. Мен эса, илмсиз ва жоҳиллигимча қоламан деб кўп йиғлади.

Шу пайт бир нуроний киши унинг ёнига келиб:

—Эй фарзанд, нега йиғлаяпсан? —деб сўради.

Ҳаким Термизий:

—Мен икки дўстим билан бирга бориб, илм ўрганишга келишган эдик. Улар илм ўргангани кетдилар, мен онамнинг розилигини хоҳлаб кетмадим. Илмсиз қолдим, шунинг учун йиғлаяпман, —деди.

У киши:

—Хоҳлайсанми, мен ҳар куни келиб сена илм ўргатаман. Дўстларингнинг илмидан ҳам кўпроқ илм ҳосил қиласан, — деди.

Ҳаким Термизий:

— Кошки, бу давлат менда ҳосил бўлсам эди, — деди.

У ҳазрат ваъда берди. Шундан сўнг Ҳаким Термизий ҳар куни гўристонга борди ва у ҳазратдан дарс олди. Уч йил мобайнида ҳар хил фанлардан илм ўрганди. Кейин билсам, у ҳазрат Хизр эканлар. Бу давлат Ҳаким Термизийнинг онасини розилигидан ҳосил бўлди³⁵.

Ҳаким ат-Термизий.

Ҳаким ат-Термизийнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизийдир. Алломанинг таваллуди ва вафот этган санаси хусусида турли манбаларда бурлича йиллар кўрсатилган. Бироқ олим Ҳожи Халифанинг “Кашф уз-зунун” асарида Ҳаким Термизийнинг вафот этган санаси ҳижрий 255 йил (милодий 869 йил) деб кўрсатилган. Аллома қабри устига ўрнатилган сағанада ҳам ушбу сана ва унинг ҳаётига оид айрим маълумотлар келтирилган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Ҳаким ат-Термизий узоқ умр кўрган (116 ёки 120 йил). Тахминан 750-760 йиллар оралиғида Термизда таваллуд топган.

³⁵Фаридуддин Аттор. Таскират ул-авлиё —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2013 —Б 402-404

Алломанинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида тўлиқ маълумот берилмаган. “таржимаи ҳоли”и га кўра , у саккиз ёшидан бошлаб диний илмлар билан жиддий шуғулланган, йигирма саккиз ёшида эса Маккага ҳаж сафарига жўнаган. Сафардан қайтгач Ҳаким ат-Термизий суфийлик йўлини тутган: хилватга кетиб, нафси амморини енгиб, суфиёна рисоаларни ўрганган. Унинг падари бузруквори Али ибн Ҳасан билимдон муҳаддис олим бўлган, илм излаб Бағдодга борган, ўша даврнинг таниқли олимлари билан ҳадиснинг турли масалалари борасида илмий мунозараларида фаол иштирок этган. Онаси ва тоғаси ҳам ҳадиси набавийнинг билимдонлари бўлиган. Бндан кўриниб турибдики Ҳаким Термизийнинг юксак илмий маънавий салоҳиятга еришишида оила муҳити пойдевор бўлган. Ҳаким Термизийнинг устозлари ҳақида ишончли манбалардан маълумотлар етиб келган. Уларга таянган ҳолда Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий, Суфён ибн Вакий, Ҳасан ибн Умар ибн Шафиқ ал-Баҳрий, Аҳмад ибн Ҳадбарайх, Абу Туроб Нахшобий, Яҳё ибн Маоз ар-Розий каби замонасининг улуғ муҳаддис шайхларидан Ҳаким Термизий сабоғ олганлигини айтиш жоиз. Ул зотнинг илмий ва ижодий фаолияти юксалишига Балх, Нишопур, Бағдод сингари Ислом оламининг йирик марказлари бўлган шаҳарларга қилган сафарлари

ва у ерлик олимлар ва муаддислар билан учрашуви ҳамда илмий мунозараларда иштирок этиши катта аҳмият касб этади³⁶.

Ҳаким ат-Термизий ўзининг сермазмун ҳаёти мобайнида жуда катта илмий-маънавий мерос қолдирган. Ал-Ҳаким ат-Термизий асарлари сони бўйича манбаларда турлича рақамлар кўрсатилади. Жумладан мисрлик олим шайх Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Бараканинг ёзишича ал-Ҳаким ат-Термизий тўрт юздан ортиқ асар ёзган бўлиб, улардан олтмишга яқини бозгача етиб келган. Аллома асарлари Париж, Қоҳира, Дамашқ, Искандария, Истамбул ва Лондон каби шаҳарлардаги кўлёзмалар фондида сақланади. Жумладан Париж Миллий кутубхонасида (араб бўлими 5018 рақамида) ал-Ҳаким ат-Термизийнинг қуйидаги ўн икта асари сақланади: “Китоб ус-салот ва

³⁶Чориев З.У., ва б., Ҳаким ат-Термизий таваллуди ва ҳаёти саналарига доир//Жайхун.2006 –№3-4 –31-32 б.

мақосидуҳо” (Намоз ва унинг мақсадлари), “Китоб ул-ҳажж ва асрориҳи” (Ҳаж ва унинг асрорлари), “Китоб ул-жумал ал-лозим маърифатиҳо” (Билиш лозим бўлган жумлалар), “Китоб ул-фуруқ ман ут-тародуф” (Фарқлар ва кетма-кетликни ман қилиш), “Китоб Ҳақиқат ул-одамийя” (Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб), “Китоб Урс ул-муваҳаддийн” (Якка Худога этиқод қилганларнинг завқи), “Китоб ул-аъзо ван нафс ва юсаммо казолика ғавр ул-умур” (Аъзолар ва жон ёки ишларнинг моҳияти ҳақидаги китоб), “Китоб Манозил ал-ибод мин ал-ибодати” (Бандаларнинг бандачиликдаги манзиллари ёхуд Оллоҳга интилувчиларнинг манзиллари ҳақида китоб), “Китоб ул-ақл вал-ҳаво” (ақл ва ҳавоийлик ҳақида китоб), “Китоб ул-Амсол мин ал-Китоб вас суннат” (Қуръон ва суннатдаги масалалар китоби), “Китоб ал-маноҳий” (Раддиялар ҳақида китоб).

Ҳаким ат-Термизийнинг суфийлик тарихидаги аҳамияти асосан унинг рисоалари билан белгиланади. Уларда “руҳ” ва унинг “ҳолати” ҳамда “ҳаракати” тўғрисидаги, ўзини-ўзи такомил топтириш ҳамда тубан хатти-ҳаракат ларни жиловлаш усулларихақидаги, покланишга олиб келувчи изтироблар ва шу кабилар суфийлик руҳиятининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатади. Ҳаким ат-Термизий суфиёна “маърифат” (“ҳикмат”)ни инсон етишиши мумкин бўлган олий билим деб ҳисоблайди. Бу билимни у инсон қалъбидан жой олган “илоҳий нур”га ўхшатган. Шариат қоидаларини шарҳлаш ва қўллашдан иборат бўлган илмдан фарқли ўлароқ “маърифат” нарсаларнинг ички моҳиятини ва охир оқибатда, “илоҳий моҳиятини” англа етади. Илмни таълим жараёнларида эгаллаш мумкин бўлса, “маърифат” Аллоҳнинг суйган бандаларига нозил бўладиган раҳматидир. Илмни татбиқ этиш соҳаси ва вақти чекланган, “маърифат”нинг эса чеки йўқ. Қалбини дунё меҳридан пойлаган ва Аллоҳга ошиқ бўлганларгина маърифатга етишадилар. Ҳаким ат-Термизий суфий валийларни шундайлардан деб

хисоблайди. Улар қолган диндорлардан айнан маърифатга етишганликлари билан ажралиб турадилар³⁷.

Ҳазрати Саййид Сирдон—Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий

Кўхна Термизийнинг улуғларидан яна бири Саййид Сирдон ва Муҳаққиқ каби насбалар билан оламга машҳур бўлган Бурҳонуддин Термизийдир. 1165 (ҳижрий 561)йилда Термизда таваллуд топган. У кишининг насаблари пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга боғлангани учун исмларига Саййид нисбаси қўшиб айтилган. Бурҳонуддин исмларининг маъноси “Диннинг далил-ҳужжати демакдир” . Муҳаққиқ дейилишига манбаларда бир нечта сабаб кўрсатилади: Илм маърифатда ҳақиқатни излаб тадқиқ этувчи; сўзни далил билан исбот этувчи; далилни далил билан собит қилувчи. “Саййиди сирдон” дейилишига сабаб, Аллоҳ таолланинг изни билан инсонларнинг қалбидан кечган сирларни кашф орқали билгани ва ҳол соҳиби бўлгани учун бу нисбани олганлар. Бурҳонуддин Термизий балхлик улуш авлиё “Султон ул-уламо” Баҳоуддин Валаднинг шогирди бўлган. Баҳоуддин Валад вафотидан сўнг унинг ўғли улуғ мутасаввуф шоир Жалолиддин Румийга устозлик қилди.

Нақл қилишларича, Бурҳонуддин Термизий Султон ул-уламога шогирдликка тушгандан кейин, риёзат йўлига кириб, икки кунда арпа унидан бўлган битта нонни еб, йиллар давомида сахро, тоғларда юриб, маънавий етукликка эришади. Бир нақлга кўра, ўн икки кунда битта нон ер эди.

Дастлаб, Балхда қирқ кун бўлиб, Термизга қайтади. Термизда бир йил юриб, яна Балхга бориб, у ерда икки-уч йил қолади. Бурҳонуддин Термизий бу вақт давомида зоҳирий ва ботиний илмдарни ўрганиб, маънавий юксак даражага эришади. Муҳтарам устоз ўз ўғли ёш Жалолиддин (яъни Мавлоно Жалолиддин Румий)нинг таълим-тарбиясини Бурҳонуддин Термизийга топширади. Ҳазрат Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий ана шундай шарафли зот бўлиш билан бирга, Мавлоно Жалолиддин Румийнинг мураббийси, устози ва пири бўлишдек шарайга ноил бўлган.

³⁷Термиз Албом—Т.: Шарқ 2001.—Б 14

Саййид Бурҳонуддин Термизий ўн икки йил давомида устози ва пири Баҳоуддин Валаднинг хизматида бўлиб, у кишидан илм ва ирфон ўрганиб, зоҳирий ва ботиний илмлардан таълим олади, устоздан ижозат олиб, риёзатга чекинади. Ҳазрат Баҳоуддин Валад Балхдан Куниёга кетганидан сўнг, хижрий 616 (милодий 1219) йилда Баҳоуддин Термизий ўз юрти—Термизга қайтиб келади³⁸.

Бурҳонуддин Термизийнинг фақат “Маъориф” номли асари бизга қадар етиб келган. Ундан фалсафа, қонуншунослик, тафсир, ҳадис илми билан боғлиқ масалалар ва ислом масхаблари ёритилган. Саййид сирдон—Бурҳонуддин Валад 1240 (баъзи манбалардан 1241) йилда Куниё шаҳрида оламдан ўтган.

³⁸Мирзо Кенжабек Буюк термизийлар—Т.: Ўзбекистон миллий энсклопедияси. 2017 — Б 207-208

2 БОБ ТЕРМИЗ ВА АТ-ТЕРМИЗИЙЛАР МУЗЕЙИ ФАОЛИЯТИ

2.1. Термиз ва ат-Термизийлар музейининг ташкил этилиш тарихи ва экспозицияси

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 27 декабрдаги 545-сонли «Термиз шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш тўғрисида»ги қарори Вилоят маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек вилоят ҳудудидаги кўплаб ёдгорликларда таъмирланиб, атрофлари обод этилди. Воҳанинг бой ўтмиши ва маданиятини ўзида акс эттирувчи осори-атикалар жамланган икта янги музей Термиз археология музейи ва Сурхондарё вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи (собик вилояти ўлкашунослик музейи) таркибидаги Ал-Ҳаким ат-Термизий меъморий мажмуасида қошида Термиз ва ат-Термизийлар музейи ташкил этилди.

Термиз ва термизийлар мероси музейи 7 та бўлимдан иборат бўлиб, экспозици хроналагик тартибда тузилган. Термиз шаҳри тарихи даврма-давр ёритиб берилган. Айни пайтдаги мавжуд экспозиция 2010 йилда Сурхондарё тарихи ва маданияти давлат музейи илмий ходимлари ва соҳанинг етакчи олимлари ҳамкорлигида тузилган. Ҳар бир бўлимга шаҳар тарихидан қисқача маълумот ўзбек, рус ва инглиз тилларида берилган.

1.бўлим: Термизнинг қадимги Бақтрия, македониялик Александр ва эллинистик давлатлар даври маданияти.

Ватанимизнинг қадимги тирихий ва маданий марказларидан бири Термиз ҳисобланади. Термиз илк бор VI-V асрларда Укуз – Амударё бўйида ҳозирги Термиздан 7 км шимолий ғарбда шакллана бошлаган. Термиз қадимги давр ёзма манбааларида “Тармита” шаклида тилган олинган. “Тармита” сўзи қадимги Бақтирия тилида “Дарёнинг соҳилидаги манзил” деган маънони англатади. Бир гуруҳ олимларнинг фикрича милoddан аввалги 329-328 йиллар оралиғида македониялик Александр Термиз шаҳрини

кенгайтирган ва шундан сўнг шаҳар унинг номи билан Оксдаги Александрия деб аталган. Мил. ав. III-II асрларда Термиз янада кенгайган ва бу шаҳар Юнон-Бақтрия давлатининг Амударёдан шимолий тарафдаги йирик иқтисодий ва сиёсий марказига айланди³⁹.

Бу бўлимда Эски Термиз археологик ёдгорлигининг харитаси (2x2 м), Эски Термиз қалъаси сурати (150x0,50 см) ва Чингизтепа сурати (150x0,50 см). Экспозицияда жами ўн еттита экспонат ўрин олган бўлиб, улар Термиз шаҳрининг энг қадимги яъни шаҳарсозлик маданиятининг илк даврига дахлдордир. Жумладан, Зартепадан топилган эрамиздан аввалги VI-IV асрга тегишли икки балдоқли қозон 29x19 см ҳажмда. Сополдан ишланган бўлиб, реставраторлар томонидан қисмлари бирлаштирилган (..расм). Эски Термиздан топилган, сополдан ишланган саккизта турли ҳажмдаги ликопчалар мавжуд. Уларнинг биттаси кулранг ангобда бўялган. Юнон-Бақтрия подшолиги (Марказий Осиё ҳудудида эрамиздан аввалги 250-125 йилларда мавжуд бўлган) ҳукм сурган даврда Термизда тавар-пул муносабатлари сезиларли даражада ривожланган. Экспозицияда тўрт донна Юнон-Бақтрия подшолиги тангалари ўрин олган.

Музей мутахассисларинг берган маълумотларига кўра давлатчилик маданиятининг бош белгиларидан бири бу ёзув маданиятининг шаклланганлигидир. Музейнинг яна бир нодир экспонати эрамиздан аввалги VI-IV асрга оид Термиз яқинидаги Ғоз археологик ёдгорлигидан топилган кели (буғдой янчишга мўлжалланган бўйум) бўлиб, унинг сиритига юнон-бақтрия ёзувининг айрим қисмлари сақланиб қолган (расм).

II бўлим: Термизнинг Кушон даври маданияти.

Милоддан аввалги I –милодий III асрларда ҳукмронлик қилган Кушон империяси даврида Тармита – Термиз умумий майдони 350 гектардан иборат бўлиб, Шимолий Бақтриянинг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланган. Бу даврда шаҳарнинг турли қисмларида хусусан

³⁹Термиз ва Ат-Термизийлар тематик – экспозицион режасидан.

Қалъада, Дунётепа ва унинг атрофида, Чингизтепада йирик иншоотлар бунёд этилади. Шаҳарнинг ташқи тарафида эса, шимолий-ғарбий, шимолий-шарқий ва шарқий тарафларида Қоратепа, Фаёzteпа, Зурмола ҳудудларида буддавийлик ибодатхоналари, алоҳида бинолар ва экин майдонлари пайдо бўлади. Шаҳарда ҳунармандчилик, меъморчилик, танга пулларга асосланган ташқи ва ички савдо равнақ топади. Милодий I асрдан бошлаб Термиз буддавийлик динининг йирик марказларидан бирига айланиб, бу шаҳардан Дхармамитра каби буддавийлик даъватчилари етишиб чиқади⁴⁰.

Бу бўлимда 43 та ашё экспозицияга қўйилган. Эски Термизнинг космосдан олинган сурати (2x2 м), Фаёzteпа (1,80x0,50 м), Зўрмола (1,80x0,50 м), Чингизтепа (1,80x0,50 м), Қоратепа (1,80x0,50 м) сингари археологик ёдгорликларнинг умумий кўринишдаги суратлари ўрин олган. Бўлимда ўнга яқин будда сиймоси акс этган статуеткаларнинг қисмлари экспозицияга қўйилган. Улар Фаёzteпа, Эски Термиз, Қоратепа сингари археологик ёдгорликларда олиб борилган тадқиқот ишлари жараёнида топилган. Улар кушонлар империяси даврида буддавийлик динининг нечоғлик ривожланганлигини кўрсатади. Экспозицияда сополдан ишланган будда ҳайкалининг қўли мавжуд. Ашё Фаёzteпадан топилган. Милодий II-III асрларга оиддир. Музей мутахассисларининг берган маълумотларига кўра бу нирвана (ўтирган ҳолдаги) будда ҳайкалининг қўли.

Қадим даврлардан буён халқимиз мусиқа ва санъатни жуда севган. Бу ҳақида ёзма манбаалар ҳам, археологик топиламалар ҳам бизга гувоҳлик бериб келмоқда. Жумладан 1933 йил М.Массон бошчилигидаги тадқиқотчилар гуруҳи Термиздан 18 км шарқда Амударё бўйидаги Айритомдан Фриз бўлақларини топишган. Унда мусиқа чалаётган аёллар акс этган. Музейда мусиқа билан боғлиқ терракоталар намойишга қўйилган. Булар мусиқа асбобини ушлаган раққоса (5,5x6,5 см), доира ушлаган аёл ҳайкали (6x6 см), уд чалаётган аёл (9x3 см). Ушбу ашёлар милодий I-IV асрларга дахлдор бўлиб, Зартепадан топилган. Бўлимдаги яна бир аҳамиятга

⁴⁰Термиз ва Ат-Термизийлар мероси музейининг тематик – экспозицион режасидан.

сазovor ашё устуннинг капител қисми бўлиб, Эски Термиздан топилган, милодий I-II асрларга тегишлидир. Унда лавр япроқлари, инсон гавдасининг бўртма шакллари акс этган. Бунда эллинистик маданият изларини яққол сезиш мумкин.

Экспозицияда Эски Термиздан топилган милодий I-II асрларга тегишли тўрт дона кушон тангалари ҳам мавжуд.

III бўлим: Термизнинг илк ўрта асрлар даври маданияти.

Термиз V-VII асрларда Эфталитлар ва Турк хоқонлиги таркибида бўлган. Термиз ва унинг атрофлари Термизшоҳлар мулки ҳисобланган. Шаҳарнинг бу даврдаги тузилиши ва иншоотлари ҳақида 630 йилда Термизда бўлган хитойлик сайёҳ – коҳин Сюань Цзань муҳим маълумотлар ёзиб қолдирган. Сюань Цзань таъкидлашича «Тами (Термиз) мулклиги пойтахти деворининг узунлиги 20 ли (1 ли 0,2-0,5 км. тенг) бўлиб, унда 12 та буддавийлик ибодатхонаси ва мингга яқин коҳин бўлган». Бу маълумотларга кўра, Термизда V-VII асрларда ҳам буддавийлик катта мавқеига эга бўлган. Бу даврнинг яна бир муҳим иншооти Қўрғон ёки Қўшқ ҳисобланади⁴¹.

Бўлимда турли ҳажм ва шаклдаги кўзалар, йирик ҳажмдаги хумлар ўрин олган. Музей ходимларининг берган маълумотларига кўра, бундай турдаги буюмлардан захийра буғдойларни сақлашда кенг фойдаланилган. Хумлар ерга кумилган ҳолда бўлиб, ичига донли экинлар тўлдирилиб оғзи беркитилган. Бунда буғдой қуруқ сақланган, турли кемирувчилар ҳавф солишини ҳам олди олинган. Экспозицияда икта тегирмон тоши ҳам бўлиб, 50х5см ва 30х4см ҳажмдадир. Улар Эски Термиздан топилган, милодий VI-VII асрларга тегишли.

IV бўлим: Термизнинг ривожланган ўрта асрлар даври маданияти.

VII асрнинг охиридан бошлаб Термиз араб қўшинлари томонидан эгалланади ва 704 йилда Араб халифалиги таркибига киритилади. IX аср охиридан 1220 йилга қадар Термиз Туркистонда ҳукмронлик қилган маҳаллий сулолалар (Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжукийлар,

⁴¹Термиз ва Ат-Термизийлар тематик – экспозицион режасидан.

Хоразмшоҳлар) қўл остида бўлган. IX асрдан Термиз уч қисмли шаҳар сифатида тўлиқ шаклланган. IX асрда эса Термиз 500 гектарли шаҳар тусини олган. Бу даврда шаҳарда ҳунармандчиликнинг барча турлари (кулолчилик, мисгарлик, шишасозлик, темир буюмлар яшаш, ганчкорлик, суякка ишлов бериш, тоштарошлик) юксак даражада раванқ топади. Шаҳарда кўплаб меъморий иншоотлар барпо этилган. Чор-устун минораси, Термизшоҳлар саройи, ал-Ҳаким ат-Термизий ва Зул-Кифл мақбаралари шулар жумласидандир. IX асрдан бошлаб шаҳарнинг айниқса ташқи савдода, хусусан Жайхун орқали юк ташишда нуфузи ортган. Термиз аҳолиси қайиқ яшашдан, совун ишлаб чиқаришдан жуда катта фойда олганлар. Айниқса, Хоразмшоҳлар даврида Термизда динорнинг зарб қилиниши Бу шаҳарнинг савдода алоҳида ўрин тутганлигидан далолат беради. Муқобил сиёсий вазият, шаҳарсозлик ривож, Туркистоннинг Самарқанд, Бухоро, Шош каби марказлари билан яқин алоқалар ўз навбатида бу юртда Ислом дунёсида маълум ва машҳур бўлган ал-Ҳаким ат-Термизий, Имом ат-Термизий каби буюк инсонлар фаолиятининг шаклланишига олиб келди⁴².

Ушбу бўлимда элликка яқин экспонат ўрин олган бўлиб, Термизшоҳлар саройи (1,50x0,50 м), Эски Термиз мудофаа истехкоми (1,50x0,50 м) Чор-Сутун минораси (1,50x0,50 м) фото суратлари экспозицияни янада бойитган. Витриналарда Эски Термиздан топилган сирланган сопол коса ва лаганларни қисмларини кўрамиз. Булар ўрта асрларда Термизда ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Экспозицияда замини оқ гардишига қуфий хат битилган шокоса мавжуд.

Термизлик кулоллар X-XI асрларда Ўрта Осиёда биринчи бўлиб мукаммал сиркори керамика ишлаб-чиқара бошлаганлар. Бу даврдаги Термиз керамикасининг сифати юқори, тури хилма-хил ва безаги серҳашам бўлган. Очiq идишлар: турли шокоса ва лаганлар рангдор безатилган. Кулол мусаввирлар идиш шаклини ҳисобга олган ҳолда чиройли нақш тушуришган.

⁴² Термиз ва Ат-Термизийлар тематик – экспозицион режасидан.

Уюрма тутбарггул, тўқима нақш, ҳайвонлар тасвири ҳамда қия дастхат, катъий ва бежама куфийда ёзилган битиклар кенг тарқалган нашқлардан эди. Термизда тайёрланган сиркори сополни Ўрта Осиёдаги бошқа кулолчилик марказлари маҳсулоти билан таққосланса, улар Самарқанд, Марв, Шошнинг машхур сопол идишларидан қолишмаслиги маълум бўлади⁴³.

Ўрта асрларда Марказий Осиёнинг саноклигина шаҳарларида шишасозлик ҳунармандчилик-устахоналари бўлган холос. Ҳунармандчилик турларининг сонига кўра шаҳарларнинг мавқеи белгиланган. Музей экспозициясида шишадан ясалган буюмлар сақланмоқда. Улар Эски Термизда олиб борилган қазилар ишлари пайтида аниқланган бўлиб, IX-XI асрларга оиддир.

Шисасозлик ҳунармандчилигининг анча ёш, лекин соф шаҳарга хос тармоғи эди. Тохористон ҳудудида илк ўрта асрларда пайдо бўлган бу ҳунар қисқа вақт ичида шаҳар ҳунармандчилигининг бошқа тармоқлари орасида етакчи ўринни эгаллади. Термиз шисасозлик ишлаб чиқариши XI-XIII асрлардаёқ кулолчиликдан кейинги ўринга чиқиб олди. Бу пайтда буюм турлари кескин кўпайди, ишлаб-чиқариш технологиялари анча мукаммаллашди. Шиша буюмлар, идиш-товоқ, атр шишалар кимёвий идишлар, зеб-зийнат буюмлари ва дреза ойналари анъанавий эркин пуфлама, қолипга солиб пуфлаш йўли билан ясалган. Буюм тайёрлашда кўпроқ оч яшил, феруза, оч зангори, тўқ бинафша ранглардан фойдаланилган⁴⁴.

Бу бўлимда шунингдек Қорахонийларга тегишли, XI асрнинг иккинчи ярмида зарб қилинган мис тангалар намойишга қўйилган.

V бўлим: Термизнинг Амир Темур ва темурийлар даври маданияти.

Термиз Амир Темур томонидан Туркистонда мустақил давлат ташкил этилишида алоҳида ўрин тутган. Термиз XIV-XV асрларда Эски Термиздан бир томони Салавотга туташ кенг майдонни ишғол этган бўлиб, шаҳарнинг таърифи Амир Темур саройига Испания қироли Генрих III томонидан

⁴³Термиз Албом —Т.: Шарқ. 2001.— Б 23

⁴⁴Термиз Албом —Т.: Шарқ. 2001.— Б 24

ташриф буюрган элчи Руи Гонсалес де Клавихо таърифида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Клавихо бошлиқ элчилар гуруҳи салқин ва хилма-хил моллар сотиладиган дўконларга бой кўчалардан юриб борганлиги бу шаҳарда XIV-XV асрларда улкан қурилишлар ва ободончилик ишлари амалга оширилганлигидан далолат беради. Султон Саодат мақбаралар мажмуидаги қурилишлар, Қирққиз саройининг бунёд этилиши, Эски Термиз қалъсининг қайта тикланиши ва ҳ.к. бу даврда юз берган улкан ишлардан дарак беради.

Экспозициядаги диққатга сазовор экспонатлардан симоб солинадиган кўзача икки дона. Эски Термиздан топилган. XV-XVI асрларга оид. Симобдан ўтмишда заргарлар, кимёгар олимлар фойдаланишган. Бу ашёлар шаҳарда маданиятидан, ривожланиш даражасидан далолат беради. Витриналардан бирида сополдан ишланган, мовий, феруза рангларида саккиз дона чироқлар намойишга қўйилган. Улар шакл ва ҳажм жиҳатдан деярли бир хил. Эски Термиздан топилган, XV асрга оид. Ушбу ашёлар ўтмишда ғоятда кадрланган. Термизий боболаримиз тунлари ушбу чироқлар воситасида китоблар мутоала қилиб, қимматли асарлар битганлар. Экспозицияда Амир Темур ва Мирзо Улуғбек тангалари ўрин олган. Улар Эски Термиздан топилган.

VI бўлим: Термиз хонликлар даврида.

Термиз XIV-XV асрларда Шайбонийлар, Жоний (Аштарохний)лар ва Бухоро амирлиги ҳукмронлиги остида бўлган. Термизнинг хонликлар даври таърифи XVII асрнинг таниқли тарихчи ва географ Маҳмуд ибн Валининг «Сирлар денгизи» асарида ўз ифодасини жуда яхши топган. Термизнинг муҳим қисмларидан бири Салавот бўлиб, унда муҳташам мадрасалар, жомеъ масжиди, бозорлар ва баланд миноралар борлиги таъкидланган. Ўз навбатида Эски Термиз қалъа қисми ҳам XVIII аср бошига қадар кечув ва қалъа сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган⁴⁵.

Ушбу даврга оид экспонатларнинг салмоқли қисмини мисгарлик буюмлари ташкил этади. Термизда XVII-XVIII асрлара бу ҳунар тури

⁴⁵Термиз ва Ат-Термизийлар музейининг тематик – экспозицион режасидан.

ривожланиб, амалий санъат даражасига кўтарилган. Қумғон, атрофи тўлқинсимон тарзида ишланган кичик ҳажмдаги патнос, якка тутқучли хумча, йирик ҳажмдаги патнос. Бу буюмларнинг барчаси XIX-XX асрларга тегишлидир. Ушбу экспонатлар орасида катта патнос аллоҳида аҳамиятга молик. Ашёнинг юзасида нақш ва шакллар ишламаган бўш жой мавжуд эмас Ўсимликсимон гажак нақшлар, занжирсимон шакллар ишланган. Марказда эса шаҳар дарвозаси ва миноаралари, муҳофаа деворлари тасвири ишланган VII бўлим: Термизлик буюк алломалар мероси бўлими.

Сурхон воҳаси Ватанимиз ҳудудида илк шаҳар маданияти шаклланган ва унинг заминида илк давлатчилик пайдо бўлган юртлардан бири.

Ўзбекистон археологларининг Сополли ёдгорлигида, Жарқўтон каби илк шаҳарда амалга оширган тадқиқотлари тўғрисида Ватанимизни қадимги Шарқнинг улкан цивилизациялари сингари илк ёзув шаклланган минтақалардан бири сифатида қарашга имкон берилади. Сополли ва айниқса Жарқўтондан топилган сопол идишларга битилган пиктографик белгилар ёзувлар шулар жумласидандир. Мил.авв. VI-IV асрларга оид пиктографик ёзуви бу жараёни янада тараққий топганлигидан далолат беради. Термиз ва унинг атрофида ёзувнинг тараққиёти, айниқса Кушон подшолиги даврида яққол намоён бўлади. Бактрия, қадимги ҳинд (кхароштни, брахма) ва ҳоказо ёзувнинг кенг қўлланилиши бунинг исботидир. Айниқса, Кушон подшоси Канишканинг ёзув соҳасида амалга оширган ислохотлари бу жараёни янада тараққий эттирган. Тармита – Термизнинг буддавийлик ибодатхоналари (Қоратепа, Фаёзтепа ва ҳ.к.) да диний ва дунёвий матнлар бактрия тилига ўтирилган. Бу юртдан буддавийлик динини Тибет ва Хитойга қадар тарқалишида жонбозлик кўрсатган. Дхармамитра, Дхармаракша каби буддавий даъватчилар етишиб чиққан. Термиз Турон замида илк Ислом маданияти шаклланган шаҳарлардан биридир. IX-X асрдаёқ бу шаҳардан ал-Ҳаким ат-Термизий каби буюк донишманд, Ислом дунёсида тан олинган олти буюк муҳаддислардан бири-Имом ат-Термизийларнинг етишиб чиқиши

бунинг исботидир. Асрлар давомида Термизда илм-фан ўз йўналиши бўйича тараққий этиб борди⁴⁶.

Сурхон воҳасида амалга оширилаётган археологик тадқиқотлар, халқ амалий санъати, этнографияси, термизий алломалар ҳаётига бағишланган. Сурхон воҳасида амалга оширилаётган археологик тадқиқотлар туфайли бу заминда барпо этилган обидаларни ўрганиш давомида минг-минглаб юксак даражада яратилган санъат ва ҳунармандчилик намуналари тўпланган. Бу ашёвий манбалар ўтмиш тарихимизни ўрганиш, айниқса ўзбек давлатчилиги тарихини билишга яқиндан ёрдам беради. Термиз ва термизийлар мероси тарихи музейи айти шу мақсадларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида асосий маданий-маърифий муассаса бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, Термиз ва термизийлар мероси тарихи музейи замонавий туризм сайёҳлик тизимини яратиш борасида жуда муҳим ҳисобланади.

⁴⁶Термиз ва Ат-Термизийлар музейининг тематик – экспозицион режасидан.

2.2. Термиз ва Ат-Термизийлар музейи экспозициясини такомиллаштириш масалалари

Мамлакатимизнинг туризм соҳасини иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий жиҳатдан ривожлантириш, вилоятларнинг туризм салоҳиятидан унумли фойдаланиш борасида қатор амалий ишлар олиб борилмоқда. Жумладан Ўзбекистон Республикаси Президентининг RF-5611-son “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” фармони қабул қилинди. Фармонга мувофиқ 2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси биринчи иловага мувофиқ ишлаб чиқилди⁴⁷.

Сурхондарё вилояти ўзининг бетакрор табиати, халқнинг этнографик маданияти, археологик объектлари ва зиёратгоҳларга бойлиги билан ажралиб туради. Шунинчун олган ҳолда ҳукуматимиз томонидан жуда катта ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, жорий йилнинг 5-10 апрель кунларида Термиз шаҳрида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда Биринчи Халқаро бахшичилик санъат фестивали ўтказилди. Фестивалда ЮНЕСКО, АЙСЕКО сингари халқаро ташкилотлар вакиллари 76 та давлатдан юздан ортиқ ижрочилар, мутахассис олимлар, хориж оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирок этди. Фестивал доирасида меҳмонлар вилоятдаги тарихий-маданий ёдгорликлар, зиёратгоҳлар ва музейларда бўлишиб халқимизнинг ўтмиши маданияти билан танишишди. Ушбу фестивал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 ноябрдаги “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги қарорига асосан ташкил этилди. Қарор кўрсатилганидек Термиз шаҳрида ҳар икки йилда бир марта Халқаро бахшичилик санъати фестивали ўтказиш белгиланди. Маданият вазирлиги, Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Бадиий Академияси, “Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Савдо-саноат палатаси ва “Ҳунарманд”

⁴⁷ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.01.2019-й., 06/18/5611/2430-son

уюшмаси билан биргаликда Фестивал доирасида Термиз шаҳрида “Сурхондарё санъат саройи” давлат муассасаси майдони ҳудудида бахшичилик санъатига оид турли кўргазмалар, миллий созлар ва либослар, хунармандчилик буюмлари, тасвирий ва амалий санъат асарлари, ҳайкалтарошлик намуналари, бадиий ва ҳужжатли филмлар, аудио ва видео дикслари, китоблар, албомлар, фотосуратлар намойиши уларнинг сотуви ташкил этилиши ⁴⁸. Фестивалнинг юқори савияда ташкил этилганлиги халқаро ташкилотлар ва хорижий тур фирмалари, сайёҳларнинг эътиборини яна бир бор Сурхон воҳасига қаратди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги ПҚ-4068 сон “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори мувофиқ 2019-2021 йилларда моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраб, илмий тадқиқ этииш, тарғиб қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни тубдан такомиллаштириш бўйича “Йўл ҳаритаси” ишлаб чиқилди. Унга мувофиқ соҳада бажарилиши лозим бўлган бир қатор амалий ишлар белгиланди. Жумдалан, қарорга мувофиқ Сурхондарё давлат тарихи ва маданияти музейи негизида “Термиз” давлат музей-кўрикхонаси ташкил этилди ⁴⁹.

Музейларда фақатгина экспозицияга қўйилган музей предметларини намойиш қилиш маълум чекловларни келтириб чиқариб, тор доирадаги томошабинларни жалб қилар эди, холос. 1987 йилда музейшунос тадқиқотчилар кўчмас объектлар туркуми музейлаштирилганда уларни “ансамбль” деб номладилар. Лекин, бу атама маълум бир туркум объектларга ишлатилиши мумкин эди. кейинчалик археология, ландшафт, табиат ва меъморий ёдгорликларни музейлаштиришда “ҳудудий музей”, “анъанавий музей” атамалари вужудга келди. Уларни тўғри саралаш, тадқиқ

⁴⁸ pv.uz/oz/newspapers/festival-bakshi-eposa

⁴⁹ Қонун ҳужжатлари миллий базаси, 20.12.2018 й 07/18/4068/2349-son

этиш, янги интерпретациясини ривожлантириш, туристик ресурс сифатида фойдаланиш масалалари ўрганила бошланди.

“Музейлаштириш” тушунчасини биринчи бўлиб Ф.И.Шмид ўз асарларида қўллади, бироқ 1920 йилларгача бошқа терминлар масалан, “музей ҳолатига келтириш” тушунчаларидан кенг фойдаланилди. Музейлаштириш тушунчаси тарихий-маданий меросни таъмирлаш ва музей-қуриқхоналарни ташкиллаштириш натижасида ривожланди⁵⁰.

Дарҳақиқат Термизнинг тарихий қисмини очиқ осмон музейига айлантириш мақсадга мувофиқдир. Чунки биз юқоридаги боболарда Термиз тарихига атирофлича тўхталди. Термизнинг “Кўҳна Термиз” дея аталажак қисмида Амударё бўйида Эски Термиз археологик ёдгорлиги, унда Термизшоҳлар саройи қолдиқлари сақланиб қолган, қолаверса бир км масофада буддавийликнинг қадимий марказлари бўлмиш Фаёзтепа ва Қоратепа ёдгорликларида будда ибодатихоналар аниқланган. Бу ерда Ҳаким ат-Термизий бобомизнинг муқаддас қадамжолари мавжудлигини ҳисобга оладиган бўлсак зиёрат туризмини ривожлантириш учун ҳам катта асос борлиги аён бўлади. Жорий йилнинг 21-23 феврал кунлари Бухоро шаҳрида Биринчи халқаро зиёрат туризми форуми бўлиб ўтди. Унда Таълим фан ва маданият бўйича Ислом ташкилоти (ИСЕСКО), Халқаро туризм ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотлар, мутахассислар иштирок этди. Форум доирасида “Бухоро Декларацияси” имзоланди.

Термиз ва Ат-Термизийлар тарихи музейи ҳам Термиз музей-қўриқхонаси ҳудудида жойлаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда музей фаолиятини такомиллаштириш долзарб аҳамият касб этади. Музей экспозициясини қайта кўриб чиқиш, фаолияти ни янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқ. Музей фаолиятини ўрганиш жараёнида бир қатор камчиликлар кўзга ташланади.

*Музейда чипта сотиш йўлга қўйилмаган. Музейнинг кириш қисмида зиёрагоҳлар сингари эҳсон кутиси қўйилган. Ташрифчилар ўзларининг

⁵⁰Исмоилова Ж.Ҳ.Муҳаммедова М.С. Замонавий жаҳон музейшунослиги.—Т. Чинор.2013— Б129

имкониятларидан келиб чиқган ҳолда маблағ ташлаб кетишади. Музейга чипта тизимини жорий этиш лозим. Бунда маҳаллий сайёҳларга аллоҳида, хорижий сайёҳларга аллоҳида чипта нархларини белгилаш, болалар ва имконияти чекланган фуқароларда имтиёзлар бўлиши лозим.

*Музейда гит хизмати йўлга қўйилмаган. Ташрифчиларда экскурсавод хизматидан фойдаланишга эҳтиёжи туғулса ёки бирор бўлим, экспонат ҳақида савол туғулиб қолса кимга мурожаат қилишларини биламайдилар. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек Сурхондарё воҳасида туризмни ривожлантириш учун ҳукуратимиз томонидан бир қатор самаралий ишлар амалга оширилмоқда, яқин беш йил ичида воҳада сайёҳлар оқими кенгайиши кутулмоқда. Шунингдек Ҳаким ат-Термизий зиёратгоҳига мамлакатимизнинг турли вилоятларидан келувчи зиёратчилар оқимини ҳисобга олган ҳолда. Гит хизматини йўлга қўйиш лозим.

Гид экскурсаводлар ҳақида тўхталар эканмиз бунга жиддий ёндошиш кераклигини таъкидлаб ўтамыз. Ташриф буюрувчиларнинг ёши, касби, миллати, билим савияси, қизиқишидан келиб чиқган ҳолда экскурсия ташкил этиш шарт. Экскурсаводлар музейшунослик ёки тарих йўналишини тугатган олий маълумотли мутахассислар бўлиши керак. Экскурсаводлар она тилимиздан ташқари яна рус ва инглиз тилларинида мукамал сўзлай билиш лозим. Кадрлар малакасини ошириш бўйича Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 12 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг “Музейлар тўғрисида”ги Қонунини рўёбга чиқариш учун зарур бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш ҳақида”ги қарорига мувофиқ Музей мутахассисларини тайёрлаш, музей ходимларини малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланган. Низомга мувофиқ Қайта тайёрлашнинг асосий турлари:

- ходимларни қайта тайёрлаш;
- касбий қайта тайёрлаш.

Ходимларни қайта тайёрлаш – мутахассиснинг тегишли базавий касбий маълумотини таълим турининг Давлат таълим стандарти (қўйилган Давлат талаблари) билан белгиланадиган, музейда талаб этиладиган иш сифатини

таъминлайдиган даражада фаолият юритиши зарур ва етарли бўлган тайёргарлик талабларига мувофиқлаштириш мақсадида ходимларни қайта тайёрлашдир.

Касбий қайта тайёрлаш (ихтисослашув) –мутахассисликнинг тегишли тури Давлат таълим стандарти (Давлат талаблари) билан белгиланадиган талаб этиладиган сифатини таъминлайдиган даражада ўқув фани ёки курс бўйича фаолиятни юритиш учун зарур ва етарли ҳажмда янги касбий билим, малака ва кўникмаларини ўзлаштиришдир.

Ходимларни касбий қайта тайёрлаш, қоидага кўра, буюртмачилар ёки меҳнат бозорининг талаблари билан белгиланадиган айрим мутахассисларнинг қайта ихтисослашуви ёки янги мутахассисликка эга бўлиши муносабати билан музей маъмуриятининг ташаббусига кўра ташкил этилади⁵¹.

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики Ҳаким Термизий зиёртгоҳига қўшни Тожикистон ва Афғонистон давлатлар ва мусулмон мамлакатларида ҳам зиёратчилар келишини ҳисобга олган ҳолда форс-тожик тилларини биладиган экскурсаводларга ҳам эҳтиёж сезилмоқда.

*Музейда замонаий ахборот-коммуникация воситаларидан фойдаланиш йўлга қўйилмаган.

*Музей экспозициясидаги бир хилликка барҳам бериш зарур. Мавжуд экспозиция тўққиз йилдан буён бирор марта ўзгартирилмаган. Янги экспонатлар қўйилмаган. Бу музейга доимий ташриф буюрувчиларни зерикишига сабаб бўлади. Сурхондарё тарихи ва маданияти музейи фондидаги экспонатлар асосида вақтинча давом этадиган мавзули экспозициялар ташкил этиш керак. Масалан фонддаги заргарлик буюмлари ёки ваҳадаги археологик ёдгорликлардан топилган қадимий ва ўрта асарлар тангалари асосида нумизматик кўргазмалар ташкил этиш мумкин. Бу музейга ташрифчилар сонининг ортишига сабаб бўлади.

⁵¹Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й, 14-15-сон

*Музей рекламаси ҳам талаб даражасида эмас. Термиз ва Ат-Термизийлар музейи ҳақида интернет сайтларида маълумот жойлаштирилмаган. Буклетлар, тарқатма материаллар тайёрланмаган. Биз ташрифчилар учун Термиз ва Ат-Термизийлар музейи ҳақида буклет (флаер) ва Ҳаким ат-Термизий зиёратгоҳи ҳақида қўлланма тайёрланди. Интернет сайтларида музей фаолияти ҳақида маълумотлар жойлаштириш ҳақида тегишли тавсиялар берилди.

ХУЛОСА

Мазкур битирув малакавий ишида асосий эътибор Сурхондарё вилояти Термиз шаҳрида жойлашган Термиз ва Ат-Термизийлар музейи фаолияти ўрганишга қаратилди. Биринчи бобнинг дастлабки бўлимида Термиз шаҳринг тарихига доир маълумотларни манбаалар асосида ўртанилди. Иккинчи бўлимда эса Сурхон заминидан етишиб чиққан, Шарқда машхур бўлган буюк зотлар Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Бурҳонуддин Муҳаққақ Термизий, Султон Саодат – Ҳасан ал-Амир Термизий каби аجدодларимиз ҳаёти ва фаолиятига доир асарлар ўрганилди. Иккинчи бобнинг биринчи бўлимида Термиз шаҳри тарихи ва Термизий боболар меросига бағишланган музей фаолияти ўрганилди, экспозицияси таҳлил этилди. Иккинчи бўлимда эса музейи фаолиятини такомиллаштиришга доир таклиф ва мулоҳазалар қайд этилди. Шунингдек, Термиз ва бутун Сурхон воҳасида туризмни ривожлантиришга ҳукуратимиз томонидан қаратилаётган эътибор ҳақда фикр юритилди.

Мазкур ўрганилаётган тадқиқот объекти Термиз ва ат-Термизийлар музей ҳақда якуний хулосамиз қуйидагидан иборат:

1. Юқорида таъкидланганидек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги ПҚ-4068 сон “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”⁵² ги қарори мувофиқ “Термиз” давлат музей-қўриқхонаси ташкил этилди. Шу сабабдан Сурхондарё вилоятида яқин йилларда сайёҳлар оқими ортиши кутилмоқда. Термиз ва ат-Термизийлар музейини хизмат кўрсатиш ҳолатини талаб даражасига чиқариш. Вилоятдаги диққатга сазовор объектлар қаторида Термиз ва ат-Термизийлар мероси музейни ҳам халқаро сайёҳлик харитасига киритиш керак.

2. 2017 й 14 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-

⁵² lex.uz/docs/-4113465

тадбирлари тўғрисида”⁵³ ги қарори қабул қилинди. Қарорда Имом Термизий ва Термизий алломаларнинг бой меросини ўрганиш ва кенг тарғиб этиш мақсадида хорижий илмий марказлар, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, халқаро конференция, кўргазма, илмий маърузалар, семинар-тренинглар, танлов ва бошқа маданий-маърифий тадбирлар ташкил этиш, мамлакатимизда ҳамда хорижий давлатларнинг кутубхоналари ва қўлёзма фондларида сақланаётган Термизий алломалар ҳамда буюк мутафаккирларимизнинг қўлёзма ва тошбосма асарлари нусхаларини, улар ҳақидаги китобларни тўплаш ва илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш лозимлиги аллоҳида таъкидланди. Қарордан келиб чиққан ҳолда музей қошида кутубхона ташкил этиш, унда Термизий алломаларимизнинг асарлари қўлёзмаларинининг нусхаларини жамлаш, Термиз Давлат университетининг манбашунос олимлари билан ҳамкорликда асарларни таржима қилиш лозим.

3. Замонавий ахборот-технологиялар қўллаш бугунги куннинг талабидир. Шу сабабдан юқори малакага эга кадрларни жалб қилиб, музейнинг электрон каталогини ва мултимедия дастурларни яратиш мақсадга мувофиқ.

4. Музей фаолиятини такомиллаштириш учун республикамиз ва хориждаги музейлар ҳамда илмий муассасалар, кутубхоналар билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиши лозим. Ушбу ҳамкорлик музейда кўчма кўргазмалар ташкил этиш имконини беради.

5. Президентимиз томонидан 2018 йил 1 ноябрда қабул қилган “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”⁵⁴ ги қарорига мувофиқ жорий йилнинг апрель кунлари Термиз шаҳрида юқори савияда ўтказилди. Ундан дунёнинг элликдан ортиқ мамлакатидан бахши-оқинлар иштирок этди. Бизга маълумки, Сурхон элида халқ оғзаки ижодининг ноёб намуналари сақланиб қолган. Бойсун, Сариосиё, Узун,

⁵³ gazeta.uz/oz/2017/02/15/termiziy/

⁵⁴ pv.uz/oz/newspapers/festival-bakshi-eposa

Денов, Шеробот, Қумқўрғон сингари туманларда бахшилар сулоалари истиқомат қилади. Музейда Сурхон воҳаси халқ оғзаки ижоди жумладан, бахшичилик санъатига оид экспозицияни яратиш лозим. Президентимиз қарорига биноан Халқаро бахшичилик фестивали ҳар икки йилда ўтказилишини инобатга оладиган бўлсак, бу долзарб масаладир.

Буюк аجدодларимиздан қолган моддий ва маънавий мерос тадқиқ этиш энг шарафли ва масъулиятли вазифадир. Биз ушбу битирув малакавий ишимизда Марказий Осиёнинг кўҳна шаҳарларидан бири бўлмиш Термиз шаҳри ва ундан камол топиб башарият илм фанига муносиб улуш қўшган боболаримиз ҳақда олий таълим муассасасида тўрт йил давомида устозларимизда ўзлаштирган билимларимиз асосида баён қилдик. Худо хоҳласа келгусида изланишларимизни яна давом эттириб, тадқиқ этилган музейда иш бошлаб, музей фаолиятини ривожлантиришни ва Термиз тарихига доир манбааларни кенг ўрганишни мақсад қилдик.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари.

1. “Музейлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2008 йил 12 сентябрь // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 йил № 37-38.

II Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2017 й. ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармон//Ишонч, № 15.— 08.02.2017.— Б 1-2.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 31.05.2017 й. ПКҚ-3022-сон “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори//uza.uz

3. Вазирлар Маҳкамасининг “2017-2027 йилларда Давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий техник базасини мустаҳкамлаш тўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида gov.uz/uz/pages/show/66876?mode=special

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқаро бахшичилик фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги қарори. pv.uz/oz/newspapers/festival-bakshi-eposa

5. Қонун ҳужжатлари миллий базаси, 20.12.2018 й 07/18/4068/2349-сон

III Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари.

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz—Т.: О`zbekiston 2017—439 б.

2. Мирзиёев.Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир— Т.: Ўзбекистон 2018—507 б.

VI Асосий адабиётлар.

1. Ўзбекистон миллий энсклопедияси. 8 жилд — Т.: 2004 — 677 б

2. Альбаум Л.И. Раскопки буддискки комплекса Фаяз-тепа// Древний Бактрия Л., 1974 — С 53

- 3.Исмоилова Ж.Ҳ., Нишанова К.С. Муҳаммедова М.С. Музей ва жамият–
Т.:Чинор ЭНК, 2015 – 176 б
4. Нишонова К.Музей –халқ тарихи кўзгуси. Т.:Ёшлар матбуоти, 2011. –391 б
- 5.Курязова Д.Ўзбекистонда музей иши тарихи –Т.: Санъат н.2010–143 б.
7. Kuryazova D. Muzey ishi tarixi va nazariyasi –Т.: О’qituvchi n 2007. –159 б.
- 8.Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. 2500 йиллик юбилей албом-китоб –Т.: Шарк 2001.-101 б.
- 9.Фаридуддин Аттор. Таскират ул-авллиё –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 2013-484 б.
- 10.Мирзо К.Буюк Термизийлар –Т.:Ўзбекистон миллий энсклопедияси.2017.- 528 б.
- 11.Илалов И.Музееведение –Т.: Муסיқа, 2006-475 с
- 12.Шифр: Дис-478/2009 Автор: К.Б.Қодиров Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг муҳаддислик фаолияти ва тарбиявий қарашлари.// Пед фан. Номзоди 28.5.2009 -142 б.
- 13 Уватов У. Икки буюк донишманд –Т.:Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 2017.–124 б.

V Даврий нашрлар.

- 1.Пидаев Ш.Термиз.Мозийдан садо// 2013–№ 2(58) – 12-13 б.
- 2.Зияев.А. XIX аср охири XX аср бошларида Термиз//Мозийдан садо.//2013.– №3(59).– 21-22 б.
- 3.Ботиров И. Мозийдан садо//.2013 – №2(58).–Б24
- 4.Чориев З.У., ва б., Ҳаким ат-Термизий таваллуди ва ҳаёти саналарига доир//Жайхун.2006 –№3-4 –31-32 б.

Интернет сайтлари

<http://www.lex.uz> (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари миллий базаси).

<http://www.gov.uz>. (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали)

<http://www.ziynet.uz> (Информацион портали)

ИЛОВАЛАР

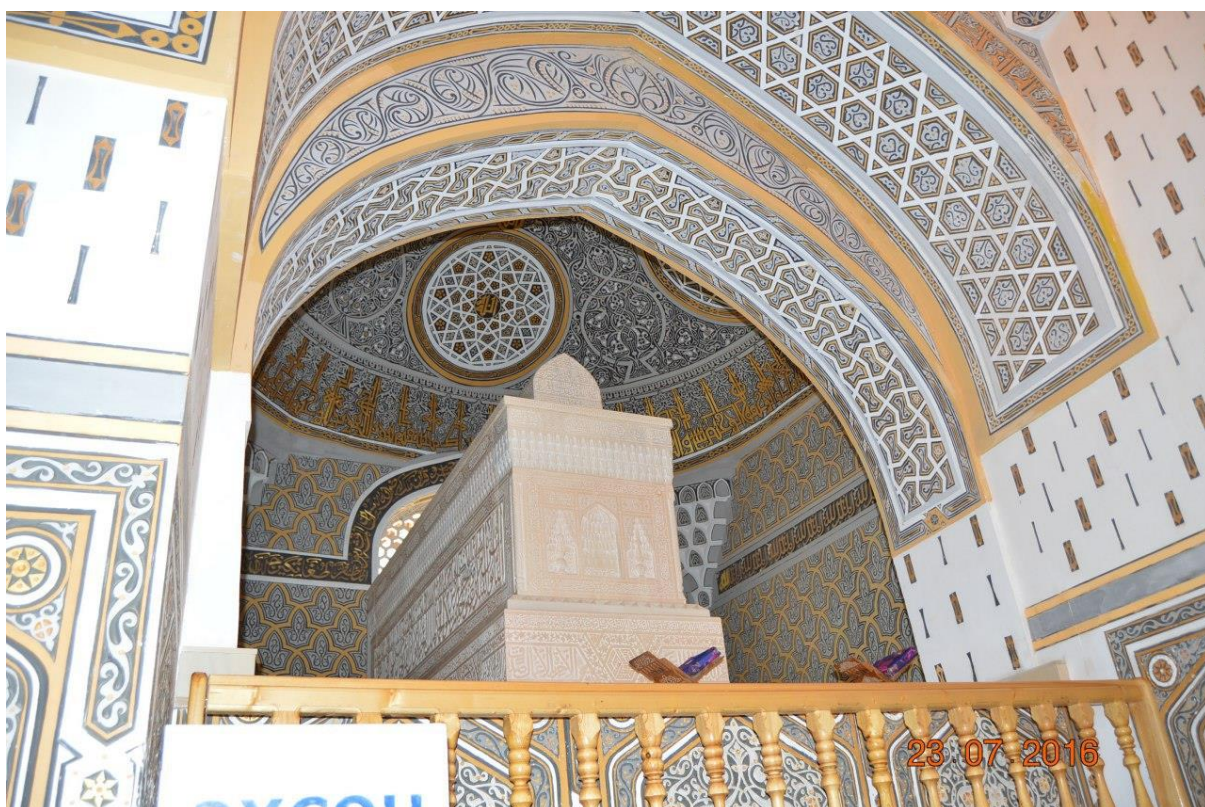
Ал-Ҳаким ат-Термизий комплексининг кириш дарвозаси.

Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев Ал-Ҳаким ат-Термизий мажмуасига
ташрифлари.

Ал-Ҳаким ат-Термизий мажмуасидан лавҳалар.

Термиз ва термизийлар мероси музейи экспозициясидан лавҳалар.

